Национальная библиотека Республики Тыва им.А.С.Пушкина

"ШЫН" — СПОРТТУҢ СУРТААЛЧЫЗЫ

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 44 (16204) ◇ 2000 чылдың апрель 20, четверг ◇ Ат салган шагы 18.00. ◇ Садар ортээ 3 рубль.

"ШЫННЫҢ" шаңналы дээш

Ада-чурттуң Улуг дайынынга төөгүлүг Тиилелгениң 55 чыл ою чоокшулап орар.

Ооң-биле холбаштыр "Шын" солуннуң шаңналы дээш чыл бүрүде эртер **ТЫВА ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫН** номчукчулар четтикпейн манап турары чугаажок.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы **МАЙ 9-ТА ХҮНДҮСКҮНҮҢ 12 ШАКТА "ХҮРЕШ" СТАДИОНГА** эгелээрин солуннуң редакциязы дыңнадып тур. Аңаа республиканың кожуннарының болгаш найысылалдың база кожа-хелбээ Моолдуң **128 ШИЛИНДЕК МӨГЕЗИ** күжүн шенежир.

"Шынның" шаңналы дээш хүреш маргылдаазынче солуннуң номчукчуларын, тыва хүрешке сонуургалдыг бүгү-ле чонну чаладывыс.

Сургакчылаашкынның чамдык түңнелдери

БҮРҮН ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Ийи неделя сургакчылаашкын соонда, Москвадан эвес келгеш, Тыва Республиканың оралакчы президентизи Алексей Александрович Мельников бодунуң ажылын кылып эгелээн. Понедельникте журналистер-биле ужурашкаш, сургакчылаашкынының түңнелдериниң дугайында оларга чугаалап берген. Сургакчылаашкын багай эвес түңнелдиг болган дээрзи ооң чугаазындан илдең.

Ылаңгыя Россияның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Александр Гордеев Тывага чоокку хүннерде келир болган. Федералдыг бюджеттиң күсели-биле үрезин садып алыр кылдыр 10 млн. рубльди аңгылап бээринге чөпшээрелин ТР-ниң Президентизинге ол берген. Ук адырнуп амыдыралчы чугула өске-даа айтырыглары маңаа, биске, чедип келгенде база шинтпирлеттинер. Бистің удуртукчуларывыстың сургакчылаашкынының соонда, гуманитарлыг аш-чем тараазын халас алыры херек кырында шинтпирлеттинген. Ол чорук, кажан эрткен чылдың дүжүдүнүң курлавыры төнгенде, биске дыка чугула. Рынокта тараа бар-даа болза, өртекүнези хөлчок аар болгай.

Федералдыг энергия комиссиязынга ажылдың түңнели – Тываның энергия бүдүүрүлгезиниң энергияны мөөңү-биле садар рынокче ооң үнериниң дугайында РФ-тиң Чазааның айтыышкыны болган. Ол чорук кожавыс Моолга электри энергиязын садар арганы биске бээр. Ол биске ажыктыг-даа. Аргыжылга оруктарының четкизин калбартырынче Тываның удуртулгазы улуг кичээнгейни салбышаан. Аңаа холбаштыр Алексей Александрович мынча дээн:

— Федералдыг орук албанынга чордувус. Енисей хемни кежер эрги көвүрүгү септээринге 45 млн. рубльди аңгылаар дугайында айтырыг шинтпирлеттинген. Ол талазы-биле протоколга ат салдынган. Специалистер бөлүү — водолазтар бистің хоорайда чедип келгеш, боттарының ажылын кылып киришкеннер. Ол ышкаш Абаза – Ак-Довурак оруун септээр дугайында дугуржулга бар, ону кылыр мурнунда баштай ол оруктарның амгы байдалын шинчилеп көөр апаар.

Бо удаада Валентина Ивановна Матвиенко янзы-бүрү чылдагааннар ужурундан хөй катап соңгаарладып келген Тыва Республикага келир дээн сургакчылаашкыны ам черле бүде бээр хевирлиг. Бо айның 23-тен ыңай чедип кээр деп, ол аазаан. Ол черле ынчаар бүдер ужурлуг.

ТР-ниң оралакчы президентизи А. Мельников Россияның Президентизи Владимир Владимирович Путин биле бистің Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржактың ужуражышкынының түңнелдеринге тодаргайы-биле доктааган.

Тывага келириниң дугайында чалалганы ол хүлээп алган, келириниң чижеглей алган хуусаалары – июнь-июль айлар. Бюджеттен хандыртынып турарларның ажыл төлевиринге индексация (эде санажылга) чорудар дугайында ТР-ниң Президентизиниң бижимел дилээнге хамаарыштыр дузалаарынга белен мен деп, В. В. Путин харылаан. Ол талазы-биле РФ-тиң Чазааның доктаалының төлевилели хүлээп алдынган. Ол ышкаш РФ-тиң Сан-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Бугимин-биле база ужурашкан. Аңаа чугаа ажыктыг болган.

Россия-моол кызыгаарында нарын байдалдың талазы-биле бистің Президентивистің сагышсыралы-биле В. В. Путинниң бүрүн каттыжып турары Россияның Президентизи биле Ш. Д. Ооржактың беседазының үезинде илереттинген. Ук айтырыгны бөлүү-биле шинтпирлээр болгаш хамыктың мурнунда РФ-тиң айыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралынга аңгы көөр херек деп, Россияның Президентизи чугаалаан.

Соңгулдалар соонда республикада политиктиг байдалды Президентиге Ш. Д. Ооржак таныштырган болгаш Владимир Владимирович Путинниң талазындан бүрүн деткимчени болгаш билчиишкинни алган. Ужуражышкын чылыг, наңыралчы байдалга эрткен, быжыг хол тутчуушкуну-биле ол доозулган. В. В. Путин Ш. Д. Ооржакты куспактааш, аңаа чедиишкинни болгаш ааскежиин күзээн.

Рита САМБУ.

Москвада ужуражылга

ДОКТААЛ ЕЗУГААР ХҮЛЭЭТКЕН

Бо чылдың апрель 10-дан эгелээш, Дээди Хуралдың Даргазы Ш. Кара-оол хөөйлу-дүрүм талазы-биле республикага чугула айтырыгларны шинтпирлеп, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының комитеттеринде болгаш комиссияларында ажылдап чоруп турар.

Ылаңгыя Дээди Хуралдың бирги номчулгада хүлээп алганы Мал ажылының кодекизиниң төлевилелин Күрүне Думазының база Федерация Чөвүлелиниң Эрге-хоойлу талазы-биле экспертизазынга кирген.

Россия Федерациязының Президентизиниң хүлээлгезин күүседип турар В. Путинниң Чарлыы-биле бо чылдың апрель 1-ден эгелээш, бюджет адырының ажылдакчыларының бирги разрядының тарифтиг төлевирин 20 хуу улгаттырганы билдингир. Эрткен чылдаазы дег, ону боттандырарының немелде чарыгдалдарын федерациязының объектилери боттарынга алыр ужурлуг.

Бистің республиканың бюджединде, чамдык арай хиреллиг өске девискээрлерде дег, ындыг акша-хөреңги чок. Эрткен чылдың ындыг четпестерин катаптавас дизе (башкыларның ажыл соксадыышкынын сактыр боор силер), Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары "Тыва Республиканың 2000 чылда республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунда "Бюджет адырының ажылдакчыларынга ажыл төлевирин чурумчударының дугайында" Күрүне Думазынга бирги номчулгада хүлээп алыр ужурлуг Федералдыг хоойлуну ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга киржирин Парламентиниң удуртукчузунга доктаал езугаар хүлээткен.

Тываның парламентарийлериниң бодап турары-биле алырга, хөй дотация алыр девискээрлерге ону боттандырарының сан-хөө талазы-биле үндезинин баш удур көөрү чугула. Ам хоойлунуң ол төлевилелин ийги номчулгага белеткеп, Россия Федерациязының Күрүне Думазының комитеттеринде ооң чамдык үүлдерин болгаш дүрүмнерин дутуржуп көрүп турар. Бо ажылда Шолбан Кара-оол база Тывадан депутат Николай Локтионов идепкейлиг киржип турар.

Дина ОЮН.

Селектор хурал

"РФ-тиң Күрүнениң арга-арыг камгалалының арга-арыг хажыдышкынларын болдурбас база 2000 чылда арга-арыгны өртке удур сезонга белеткээр болгаш арга-арыг камгалалының ажылының дугайында" айтырыг талазы-биле Россияның Арга-арыг ажыл-агый коллегиязының калбак селектор хуралы апрель 18-те болуп эрткен.

Хуралды Россияның Арга-арыг ажыл-агыйының федералдыг албанының удуртукчузу Валерий Александрович Шубин удуртуп эрттирген.

Селектор чөвүлел хуралга ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый девискээр эргелелиниң удуртукчузу В. И. Каңзай, кожуннарда арга-арыг ажыл-агыйларының директолары, бойдуска хамаарылгалыг албан черлериниң, организацияларның ажылдакчылары болгаш ИХЯ-ның төлээлери, журналистер киришкен.

Россияның Арга-арыг ажыл-агыйының федералдыг албанының удуртукчузу В. А. Шубин бодунуң чугаазында арга-арыгны камгалаарынга хөй-ниити организацияларын калбаа-биле киришкирер, сөөлгү үеде область, крайларда арга-арыгны кандыг-даа чөпшээрел чок кезип турар чоруктар көвүдээн. Кижилерниң от-биле оваарымча чок болганындан хөй өрттер Россияның девискээрлеринге болган, буруулуг кижилер чогуур үезинде илереттинмейн турар.

Түңнелинде өрттенген черлерге ыяш тарылгазын доктаамал чорударын, часкы өрттүү айылдыг үезинде тодаргай хемчегларни ап, тус черде турар арга-арыг ажыл-агый девискээрлериниң ажылын тодаргай сорулгаларже угландырарын негээн. Күрүнениң арга-арыг камгалалының ажылдакчылары үүгле арга-арыгны өрттен, төтчеглекчилерден камгалаар эвес, а херек кырында оларның ажылындан Россияның келир үези хамааржыр дээрзин түңнелинде В. А. Шубин демдеглээн.

Сергей ХЕРТЕК.

ТР-ниң Чазаанда

БАЖЫҢЫНДА ГАЗТЫГ БОЛЗУҢЗА...

Тыва Республиканың Чазаа март 13-те "Чоннуң хереглелинге ажыглап турар суук газтың үүрмектеп садар өртектерин бадылаар дугайында" № 223 доктаалды хүлээп алган. Маңаа хамаарыштыр республиканың Экономика яамызының чайгаар монополияларга өртектер таарыштырар департаментиниң начальниги Т. Б. УЮСОВ мындыг тайылбырны берген.

Суук газтың үүрмектеп садар өртээнин үстүү хемчээлин бөлүк бажыңнарны хандырып турар газ саваларынга 1 кг дээш 4,5 рубль, азы 45 хуу, баллоннарга 1 кг дээш – 5 рубль чедир, азы 35 хуу бедидерин доктаалда айыткан.

1 кг өртээ 4,5 рубль турда, изиг суг-биле хандырылгалыг квартираларга **бир кижи айда 6 кг газ чарыгдаар азы 27 рубльди төлээр, ийи кижиниң айда чарыгдалы 54 рубль, үш кижинин – 70,65 рубль, дөрт кижинин – 84,15 рубль, бөш кижинин – 95,85 рубль** болур. Изиг суг чок бажыңнарга бир кижиге хамаарыштыр чарыгдал **40,5 рубль,** ийи кижиге – **81 рубль,** үш кижиге – **105,75 рубль** болур.

Үүрмектеп садар өртекти өстүргениниң кол чылдагааны – суук газты садып алырының мөөңнээн өртээн 2-4 катап өстүргени болур. Оон аңгыда кывар-чаар материалдар сөөртүүрүнге транспорт чарыгдалдары 42 хуу өскен. Газ өртээн улгаттырып каргаа-даа, ону садып алырынга чарыгдалдарны дуглап шыдаваан.

2000 чылда республика бюджединде газ хандырылгазынга дотацияга 2,0 млн. рубльди көрген. Ам-даа 0,9 млн. рубль негеттинин турар. Суук газ өртээн бо чылдың дургузында үе-чадалап, ам-даа өстүрери көрдүүнүп турар.

Чоннуң чамдык кезектеринге: инвалидтерге, хоочуннарга, дайынга өлгеннериң өг-бүлелеринге, өскелерге-даа коммунал ачы-дуза чедиргени дээш 50 хуу чингелдени көрген, ында газ хандырылгазы база бар. 2000 чылдың республика бюджединде бо сорулгага 292 муң рубльди үзүп бээрин доктааткан.

Республикада газ-биле хандырылгалыг 53,5 муң квартира бар, оларның 18,8 муңу Кызылда. Ол болза колдуунда улуг назылыг кижилер чурттап турар эргижирээн бажыңнар, ындыг чоннуң орулгалары база эвээш. А көдээ чонда оон дора. Газ хереглекчилеринге чер-чер чагыргалары адрестиг дузаламчыны көргүзер хүлээлгелиг. Кожууннар болгаш хоорайлар чагыргаларының чанынга хандырылгазы эвээш чонга субсидиялар бээр килдистерни тургузарын чугула деп көрген.

Сөглээн сөзү — түңнелдиг

Апрель төнчүзүнде РФ-тиң Чазак баштыңының оралакчызы В. И. Матвиенконуң Тывага келир деп турарынга хамаарышкан чугаа Чазак хуралынга болган.

Тываның удуртулгазының чалаанын езугаар Валентина Ивановна бистің республикага эрткен чылдың төнчүзүнде-ле кээрин аазазажок, орук-транспорт хай-халавынга таварышкаш, ажылчын сургакчылаашкынын соңгаарлаткан турган. "Тываның чонунга хөлчок-ла улуг өрелиг, буруулуг мен, ынчангаш бо чоокку үеде аңаа албан чедер мен" – деп, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле ужуражып тура, ол чугаалаан.

Үш хонуктуң сургакчылаашкынының дургузында В. И. Матвиенко республиканың социал албан черлеринге, кожуннарга чедип, яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларыбиле ужуражып, малчыннарның, көдээниң ажылышчилериниң ажыл, амыдыралы-биле таныжар.

Бедик деңнелдиң даргазындан республиканың социал адырының ажылдакчылары хөй-ле үүлдерни манап, "чем эреп" турары чугаажок болбайн аан. Федералдыг төптүң деңнелинге шинтпирлээри чугула чидиг айтырыгларның, сорулгаларның хөйү сургакчылаашкынның чымыштыг, чай-хос чогун херечилеп турар. Валентина Матвиенко ажылгыртудунгуру, өде-чаразы, тургустунган айтырыгларны долу хемчээлдиг шинтпирлеп билири-биле хөйге билдингир кижи. Бо удаада база ол бистің республикавыска улуг хемчээлдиг ажыл-хемчеглерни бүдүрүп, социал адырга дээштиг дуза-деткимчезин көргүзери чигзинниг чок.

Элегес-Аксының хөмүрү

Улуг-Хем хөмүр-даш бассейнинин Элегес-Аксы болгаш Кызыл-Хавак деп черлеринде тулган дээн шынарлыг "Ж" марканың үстелчек хөмүр-даш чыдар черни шиңгээдиринге эрге тыпсыр конкурсту бо чылдың апрель 12-де эрттирген турган.

Аңаа кара чаңгыс "Енисейниң үлетпүр компаниязы" хааглыг акционер нинтилелдиң киришкенин барымдаалааш, конкурсту эртпээн деп санаан-даа бол, киржикчиниң техниктиг-экономиктиг санал-оналдарының, чер иштиниң байлааның ажыглалынга лицензиялаашкынының дугайында Дүрүмге дүгжүп турарын өөренип көргеш, аңаа Элегестің хөмүр-даш чыдар черин шиңгээдир чөпшээрелди тывыскан.

ТР-ниң бойдус курлавырларының сайыды К. С. Күжүгеттиң дыңнатканын езугаар алырга, үстүнде ады кирген черлерде хөмүр-даштың шинчилеттинген хемчээли 30 ажыг млн. тонна. Ынчалзажок ам-даа 643 млн. тоннаны немей шинчилеп болур. 2003 чылдан бээр 1,5 млн. тонна хөмүр-дашты чылдың-на шиңгээдип ап, чоорту ооң хемчээлин 3 миллионга чедирип болур.

"Енисейниң үлетпүр компаниязы" ХАН-ның чиңгине директору Е. В. Червяковтуң медеглээнин езугаар алырга, компания хөмүр-даш чыдар черин шиңгээдип алырын болгаш немелде шинчилел ажылдарын дарый эгелээринге сонуургалдыг, чоокку демир-орук станциязынга чедир сөөртүлгениң бот-үнезиниң санаашкынын чорудуп эгелей берген болуп турар. Ооң санап турары-биле алырга, ажылдарны шын организастап чорудар чүве болза, хөмүр-даш тывыжының хемчээлин чылда 5 млн. тоннага чедирип болуру боттуг үүл болуп турар.

Артур АЛАШ.

Сөөлгү шакта

♦РФ-тиң Президентизинге соңгуткан Владимир Путин Англияга албан чоруу кылганының соонда орук аайы-биле Украинаның президентизи Леонид Кучма-биле ужурашкан. Экономиктиг харылзааларны быжыглаарының, Россияның Украинага берип турар газының өртээн канчаар төлээриниң айтырыгларын чугаалашкан. Владимир Путин Киевтен ужуп үнгеш, Севастополь хоорайда мөөңнеттинген шериг-далай күштериниң командылалыбиле ужуражылганы эрттирген болгаш Чазактың бедик шаңналдарын тывыскан. В. Путин Москвада ээп келген.

♦РФ-тиң Саналга палатазының даргазын соңгуур дугайында айтырыгны Күрүне Думазының пленарлыг хуралынга чугаалашкан. Бүгү фракциялар бо албан-дужаалга мурнунда чазак даргазы турган Сергей Степашинни соңгуурун саналдаан.

♦Чечен Республиканың Шатой районга кызыгаар болгаш десант шерини быжыглаар айтырыгны шинтпирлеп турар. Сөөлгү хонуктарда дээрбечилер кызыгаар отрядтарынга 40 ажыг халдаашкынны кылган. Грозныйда байдал түгээр. 80 муң кижилиг бо хоорайже ам-даа 40 муң хире кижи ээп кээр деп турары билдинген. Бо чылдың төнчүзүнге чедир Грозныйда бичин бажыңнарны катап тургузуп, ажыглалга кирер деп турарын Президентиниң парлалга талазы-биле дузалакчызы С. Ястржембский дыңнаткан.

♦Молдавияның Кишинев хоорайда студентилериниң хөлэээшкин чыскаалы болган. Полиция оларны доктаадырыбиле хемчеглер алгаш, элээн ди шилип алгаш, ооң эге билиглерин маңаа шиңгээдип алыр аргалыг. Ол дээрге педагогиканың, медицинаның, журналистиканың, полиграфияның, бухгалтерниң, сайгарлыкчы чоруктуң эге билиглери база ЭВМ оператору, чем кылыр, чолаачы, чазаныр талазы-биле курстар-дыр. Бурунгаар көрүштүг, сонуургалдыг элээдилер чаңгыс эвес, хары угда ийи-үш мергежилдерни шилип алгаш, өөренип турарын башкы чижекке чугаалаан.

УНИВЕРСИТЕТТЕ ЧАА ФАКУЛЬТЕТ

Тывада дээди мергежилдиң аныяк кадрларын белеткеп турар өөредилге черлериниң каш он кижини тудуп хоругдаан. Ынчалза-даа Молдав чазак автотранспортка халас аргыжар дугайында студентилериниң негелдезин хандырар болган.

♦Россияның арга-арыының 1999 чылда каражазы 320 млн. рубль болган деп, арга-арыг камгалалының эргелел начальниги Виктор Сергеенко дыңнаткан. Төтчеглекчилер 720 муң кубометр ыыштарны чөпшээрел чокка кескен. Эрткен чылын 31 муң өрт болган, 1 млн. га арга-арыгны өрт узуткаан.

♦Тиилелге хүүнге чедир Тула хоорайның 58 фронтучузунуң бажыңнарынга телефоннарны тургузар. Чыл төнчүзүнге чедир 259 фронтучунуң бажыңнарынга телефон кирер, оларны халас кылыр, акшазын хоорай бюджединден төлээр.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Медээлер

"АНЫЯККА" ӨӨРЕНИҢЕР

Кызылдың "Аныяк" өөредилге-бүдүрүлге каттыжышкыны хоорайның тоску классчыларының ада-иелеринге таныштырылга хуралды эрттирген. Өөредилге каттыжышкынының өөредилге талазы-биле эргелекчизи ук өөредилге черинин өске өөредилге черлеринден ылгавырын тайылбырлап, мергежилдер аайы-биле кыска допчуларды кылган.

Чаа өөредилге чылында онгу классчылар школа программазындан аңгыда, келир үеде амыдыралынга ажыктыг, улаштыр өөренирингe идиг болур кандыг-бир мергежилдиг бирээзинге Тываның күрүне университеди хамааржыр. Ооң физика-математика, филология, төөгү, эге өөредилге, бойдус-география, инженер-техниктиг, көдээ ажылагый факультеттерин чылдыңна үүс-үүс доозукчулар доозуп, республиканың улус ажыл-агый адырларында боттарының үлүг-хуузун кириштирип ажылдап чоруур.

Удавас, тодаргайлаарга, апрель 28-те университетке күш-культура болгаш спорттуң факультеди ажыттынып, чаа өөредилге чылында студентилерни өөредип эгелээр.

Айлаң МОНГУШ.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаттарынга

Дээди Хуралдың чээрби үшкү сессиязы бодунуң ажылын Дээди Хуралдың хуралдаар залынга **апрель 26-да 9 шакта эгелээр.**

ДААРТА—

Караа көрбестер ниитилели 40 харлаар

ӨӨРУШКҮВҮСТҮ ҮЛЕЖИРИНЧЕ ЧАЛАДЫВЫС

Республиканың Караа көрбестер ниитилели апрель 21-де бодунуң 40 чыл оюн демдеглеп эртпирер.

1958 чылда Кызыл хоорайга ол ниитилелге хамааржыр үүгле чаңгыс эге организация ажылдап турган болза, 1960 чылда Шагаан-Арыг, Чадаана, Ак-Довурак хоорайларда Караа көрбес инвалидтер каттыжып, республиканың Караа көрбестер ниитилелин тургускан. Оон бээр республиканың Караа көрбестер ниитилелинің баштаар чери Тес-Хем, Эрзин, Каа-Хем, Таңды, Бии-Хем, Тожу, Чеди-Хөл кожууннарда чурттап турар инвалидтерге боттуг болгаш материалдыг дузаны көргүзүп келген. Ынчалза-даа 1997 чылда Бүгү-россияның Караа көрбестер ниитилелинің төп баштаар чери эде организастаанының соонда, Кызыл хоорайның эге организациязының хандырылгазындан республиканың кожууннарын ап каапканы хомуданчыг. Оон кадында эге организацияларга шалыңныг даргаларны болгаш секретарьларны тударын 1998 чылда соксаткан. А республикада ниитизи-биле 500-тен эвээш эвес караа көрбес болгаш көөрү багай инвалидтер бар. Ындыг болзажок Кызыл хоорайда ниитилелдің эге организациязы бодунуң ажыл-чорудулгазын кошкаш кылбайн, республиканың кожууннарынга чедип, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде ажылдакчылары, инвалидтер-биле ужуражылгаларны эрттирип, боттуг шинтпирлерни үндүрүп алган ажылдап турар.

Амгы үеде ниитилелдің баштаар черинге боттарының эргелеринге, дузаламчы алырынга хамаарышкан айтырыглыг инвалидтер хөйү-биле кээп турар. Кижи бүрүзүнүң кинрген билдиришкиннерни өөренип көрүп, тускай магнитофоннарны, чугаалап турар хол болгаш стол шактарын, алгыг үттүг инелерни, даянгыыштарны берип турар.

Бистің хөй санныг деткикчилеривис эвес болза, караа көрбес инвалидтерге-даа, баштаар черниң ажылдакчыларынга-даа дыка берге турар боор. Ынчангаш "Идегел", "Азия", "Восток" садыларга, "Водоканал" эргелелинге, "Ойна" алдын-тывыш черинге, хоорайның сүт, хлеб, пиво, балык заводтарынга, соодулга, тараа дээрбедээр комбинаттарга, куш, дааранылга фабрикаларынга, республиканың Хереглекчилер эвилелинің үлетпүр комбинадынга, Тыва чээли, Агробанкыларга, Статистика эргелелинге, "Тыва коммунэнерго", Пассажирлер АТБ-зи, АТБ-3 коллективтеринге база ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаанга, хоорай чагыргазынга, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызынга четтиргениви ылереттивис. Ылангыя ТР-ниң Социал камгаладылга фондузунуң девискээр салбырынга черге чедир мөгейип, оларның биске көргүскен ачы-буянын утпайн чоруур бис. Эрткен чайын бо фонд караа көрбес ада-нелерниң ургуларынга болгаш караа көрбес база көөрү багай ажы-төлдерге дыштанылга лагерьларынга дыштандырары-биле 80 путевканы аңгылап бергени уттундурбас буян-дыр.

Ынчангаш бисче буянныг холун сунуп, кезээде дузалажып чоруур деткикчилеривисти байырлалыска кээп, өөрүшкүвүстү үлежиринче чаладывыс.

Аңгыр ХЕРТЕК.
Россияның Караа көрбестер ниитилелинің Тыва Республикада салбырының даргазы.

Санал

ДЕТКИМЧЕ ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

1999 чылдың түңнелибиле алырга, бүгү Тывада инвиден хаванга чедир санаарга, малывыс 93661 башка кызырлып кудулаан-дыр. Шак мындыг байдалга чедип келген турда, кымның-даа сагышсеткили дүвүревес арга чок. Кандыг арга-биле мал бажын кудулатпайн камгалап ап болурул? Мээнин-биле алырга, ниитидаа, хуу-даа мал өстүрүп турар кижилерни бир дөмей үндүрүг-дадывырлардан хостап, оларга чигелделерден тыпсып көрзе. Мал кадарган кижилерге төлевирни оларның бүдүрген продукциязын барымдаалап, ажыл-агыйның орулгазындан төлөөр. Мал ажылында кижилерге ботканалыр чепсектен чөпшээредип берзе.

Чер ажылының талазыбиле база-ла чөгенчиг байдалда келген бис. Тарылга шөлдери кызырылган, тарып алган черлеривистен орта дүжүт-даа албастаанывыс хомуданчыг. Мооң чылдагааны үдел дээр болза: бирээде, агротехниктиг чурумну шын сагывайн турарында.

Чазын чаштырылганы орайтадып, чайгы чер аңдарылгазын үезинде ажыглавайн турар бис. Ийнде, суггарылганы чөп ажыглаар, суггаттыг черлерге эвээш үрезин чашкаш, бойдуска чалбарып олурар болза, үүг-даа бүтпес. Шак мындыг чоруктар үүгле ында ажылдап турар кижилерниң харыысалгазының чавызаанын херечилеп турар. Үште, күрүнеден деткимче кылдыр берген үрезинни азы чээлини өскээр ажыглай бербейн, чогуур сорулгазынга ажыглаза чогуур.

Чер ажылы бо хевээр турар болза, чон канчап амыдыраарыл? Чеже Саян артындан далган келирин манаар бис? Бо байдалдан уштунар үевис келген-не боор деп бодаар мен.

Ам харын үстүнде байдалды эде тургузарынга чогумчалыг хире үүлдү Россияның талазындан көрүп турары эки-дир. Акша-хөреңгини шын, чөп ажыглап, оон-биле кыварчаар, материал, дериг-херекселдер садып ап турган, чер, мал ажылын өрү көдүрүп болур аргазы тургустунар хире-дир.

Көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынга үүгле ында хамаарылгалыг органнардан аңгыда, ону бүгү кижиниң херээ кылдыр көөрүн чугула деп санаар мен. Шупту тала-биле оонмоон дузалажып турган ажылдаар болза, бо чоокку үелерде оода чер ажылын экижидерин чедип ап болур аргавыс бар. База ол ышкаш маңаа эрткен үеде колхозтар тургузуушкунунуң дуржулгазын ажыглап болур. Эң ылаңгыя сезоннуг ажылдар үезинде малга-даа, черге-даа кижи күжү херек, ынчан шеф дузазы негеттине бээр. Ону база ажыглап көрзе.

Очур-оол ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ 1 ШАК

АЙТЫРЫГ—ХАРЫЫ

Бо чылдың март 17-де "Тыва" телеканалга "Президент-биле бир шак" деп дамчыдылгага ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак көрүкчүлериң салган айтырыгларынга харыылаан. Ынчалза-даа үе-шактың кызыызы-биле четтиклейн барган айтырыгларын "Шын" солунну дамчыштыр харыылап бээрин дыңнаткан. Бо хүнгү үндүрүлгеде Президентиниң арткан айтырыгларга харыыларын парладывыс.

Кызыл хоорайдан Лариса ООРЖАКТЫҢ айтырыы: Тывага эзт садары берге. А соңгаар шуут тонна тонназы-биле ажырып турар. Ону канчаар шинтпирлеп болурул?

Харыы: Сайгарлыкчыларга, арат ажылдыгларга база хууда күзээн чонга эзт болгаш өске-даа аъшчемни садып болур күрүнеиң унитарлыг садыглажылга төвүн 1999 чылдың ноябрь айда ажыткан. Тываның иштинге-даа, соңгаар-даа эзтти үндүрүп садарын хоойлу-дүрүмде хорувааан. А эзтти, дүктү, кешти мөөнөп садып-саарар талазы-биле рынокту тургузарының дугайында ажыл чоруп турар.

Таңдыдан Михаил ОЮННУҢ айтырыы: Чер ажылының байдалы кандыгыл?

Харыы: 1999 чылдың дүжүдүнден дедир эгидер кылдыр дугурушкан магадылал-биле чагырга даргалырының чарып алган 4 талалыг керээзинге үндезилээш, 6132 тонна үрезинни берген. Оон иштинде Таңды кожуунга 522 тоннаны, оон көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 432 тоннаны, араттар 90 тоннаны алган. Кыварчаар материал талазы-биле кожуунга 93 тоннаны берген, оон иштинде дизельдиг одаар чүүл — 72 тонна, бензин — 15 тонна база үс — 5600 кг. Оларның нинти түңү 392 муң рубль болган.

Кызыл хоорайдан пенсионер МОНГУШТУҢ айтыры: 1. Далган өртээ аар, Саян артындан эккеп турар. Чер ажылын черле көдүрээ кандыгыл?

Харыы: Бистің республикаже киир сөөртүп турар далганның өртээ аары шын. Чүге дээрге, бирээде, саарлыкчылар эккеп садып турар, ийнде, шүүдели улуг. Чер ажылын экижидип алыр дээш Чазак, Көдээ ажыл-агый яамызы үргүлчү хемчеглерни ап турар. Чер ажылын моон-даа ынай хөгжүдер дээш яамының чер ажылын харыылап турар специалистеринге бо чылдың бирги чартында "Тараа" деп программаны ажылдап кылырын дааскан.

. 2. Көдээ ажыл-агый яамызында специалистер, оралакчылар деп улус хөй. Маңаа хамаарыштыр чүүү чугаалап болурул?

Харыы: Көдээ ажыл-агый яамызында 34 специалист, 4 оралакчы ажылдап турар. Олар хөй эвес.

Кызыл хоорайдан ХОВАЛЫГНЫҢ айтырыы: 1997-98 чылдарда арат-тарның дотация акшазын кажан бээрил?

Харыы: 1997-98 чылдарның төрүүр малга арат-тарның дотация акшазын кажан федералдыг бюджеттен 1998 чылдың дотация акшазынга үндүрген акша-хөреңги келирге, ынчан берип болур.

Таңды кожуундан Хүлер-оол МОНГУШТУҢ айтыры: Хуу ферма ажаап тур бис. Инек садып алыры-биле чээли ап болур бе? Долаавыс бар.

Харыы: Ол айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың девискээринде турып турар кандыг-даа коммерциялыг банкыже барып болур. Бир эвес силерде долаа бар болза, силерге хуулуг чээлини берип болур. Аңаа хамаарыштыр Россияның Көдээ ажыл-агый яамызын таварыштыр бараан бүдүрүкчүлеринге болгаш АУК-түң болбаазырадылга бүдүрүлгелеринге тускай фондудан кредит хевирлиг чигелделиг чээлини берип турар. Амдыызында 2000 чылда кыдыкы хемчээл 4,1 млн. рубльде чоруп турар, чээли бээриниң чуруму ам-даа бадылаттынмаан болгаш кайы банк таварыштыр чорууру билдинмес.

Сайгарлыкчы ӨЛЗЕНМЕЙНИҢ айтырыы: "Сайгарлыкчы" деп арат ажыл-агыйлыг мен, хлеб быжырып турар. Далган садып алыр дээримге, акша чок. Чээли ап болур мен бе?

Харыы: Үстүнде харыылааны ышкаш, шак-ла ындыг.

Кызыл хоорайдан Алексей ФЕДОТОВТУҢ айтырыы: Тывага кажан черле көдээ ажыл-агыйны сайзырадып кылыыл?

Харыы: Бистің республиканың кол угланыышкыны — көдээ ажылагыйны сайзырадыры, черле ынчаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер талазы-биле кол кичээнгейни угландырып турар база моон-даа соңгаар угландырар апаар.

Колинин 4, 6 дугаарлыг бажыңнарның чурттакчылары ДОРЖУ болгаш өскелерниң-даа айтыры: Фермер ажылагыйлары Тывада чежел? Оларның көргүзүүлери кандыгыл?

Харыы: Тывада 1294 арат ажыл-агыйлары бар. 1999 чылдың түңнелибиле бүдүрген продукциязы: тараа — 2100 тонна, картошка — 600 тонна, ногаа — 100 тонна, эзт — 2600 тонна, сүт — 5000 тонна, чуурга — 1000 борбак, дүк — 89 тонна.

Кызылдан Шолбан ООРЖАКТЫҢ айтырыы: Ада-иевис барык 40 чыл дургузунда Саглыга мал кадарып келген. Амгы үеде олар үндүлүг дыштанылгазы — пенсияже үнеринге белеткенип турар. Моон соңгаар оларның чурттап турган черлери боттарынга хевээр артып болур бе?

Харыы: Ол тус чер организацияларының харыылаар ажылы-дыр.

Кызылдан МОНГУШТУҢ айтырыы: 1995 чылда "Тес" компаниязынга дүк дужааган бис, оон акшазын кайыын сүрүп алырыл? Ол үеде бизин 3 муң рубль турган болгай.

Харыы: Кызыл хоорай судунче хомудал билдириишкинден киирериңерни сүмеледивис.

"Революцияның чалбыыжы" совхозтуң специализи Светлана МОНГУШТУҢ айтырыы: Бистің совхозувуска хамаарылгаңар кандыгыл? Бо чылын биске дуза чедирер бе?

Харыы: Көдээ ажылагый яамызының мурнундан дузаны кезээде чедирип турган, ам-даа дузалаар апаар.

"Кара-Хаактан" Чинчи КҮЖҮГЕТТИҢ айтырыы: Аныяк өг-бүле малчынаар дээн болза, кандыг дуза көргүзүп болур силер?

Харыы: Ажылга хүлээп ап турар ажыл-агый дугуржулга езугаар боттуг дузаны чедирер апаар.

Пенсионер МОНГУШТУҢ айтырыы: Кызыл хоорайның чурттакчыларын сүт аймаа-биле хандырар кылдыр боттарывыстың фермаларывыстың деткип, катап көдүрүп кандыгыл? Саян артындан келген сүт аар өртектиг-дир.

Харыы: Кызыл хоорайның чурттакчыларын сүт-биле хандырар дээш Көк-Тей азы Сукпак суурлар чанынга биче сүт-бараан фермазын тургузары-биле ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы ажылды чорудуп турар.

Коммерсант ДОНГАКТЫҢ айтырыы: Көдээ ажыл-агый яамызы дүрүм чок эзт хүлээп алгаш, республикадан дашкаар хоорайларже чорудуп турар. Оон акшазы-биле боттарынга хуу машиналар садып ап турар. Ам черле чеже болурул?

Харыы: ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы эзт продуктулары болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый продукциязы садып алыр база ону ынай-бээр садып чорудар ажылдар харыылавайн турар. Көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң кылган продукциязын үндүр садар азы сайгарлыкчыларның чөпшээрел езугаар эккеп алган бараанын саарарын чөпшээрээр талазы-биле документилер долдурарын харын яамының ветеринария салбыры чорудуп турар. РФ-тің база ТР-ниң "Ветеринария дугайында" хоойлузунда айытканы езугаар ындыг.

САЛЧАКТЫҢ айтырыы: Ажыл чок, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге тарыыр кылдыр картошка, ногаа үрезиннерин кайыын берип турарыл база бо айтырыг талазы-биле кым дузалаарыл?

Харыы: Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызында чоннуң социал камгалалын харыылаар айтырыг кирбейн турар. Бо талазы-биле силерге ТР-ниң Чоннуң социал камгалалы яамызы азы тус черниң чагырга черлери дузаны чедирер.

В. САЛЧАК, Зоя ОНДАРНЫҢ айтырыы: Хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге картошка үрезинни кажан бээрил? Эрткен чылын база чарлаан, үрезин алыр дээш чедип кээривиске, биске бербээн.

Харыы: Эрткен чылын Көдээ ажыл-агый яамызы хөй ургуларлыг өг-бүлелерге картошка үрезини бербейн турган. Ол айтырыгларны хоорайның болгаш кожууннарның чагырга черлери харыылап турар.

Хандагайтыдан Вера Соскар-ооловна МОНГУШТУҢ айтырыы: 1. Амгы үеде чеже мал артканыл?

Харыы: 2000 чылдың январь 1-ниң санаашкыныбиле бар мал бажы: мыйыстыг бода мал — 111,3 муң баш, оон иштинде инек — 49,5 муң баш. Хой болгаш өшкү саны 618 муң, хаван — 14 муң, чылгы мал — 28,3 муң, дагаа — 163,2 муң, иви — 1200 баш, тева — 500 баш.

2. Көдээ ажыл-агый яамызының ажылы багай, ында каш кижи ажылдап турарыл?

Харыы: Яамыда 38 тускай эртемниглер ажылдап турар.

3. Тывада каш совхоз артканыл?

Харыы: Күрүне өнчү-хөреңгилиг 28 совхоз бар, өскелери янзы-бүрү хевирлерниң өнчү-хөреңгилиг ажыл-агыйлары апаргылаан. Нинти саны 14 бүдүрүлгелер.

ООРЖАКТЫҢ айтырыы: Массалыг информация чепсектери эзт садып алырынга чөпшээрел күш чок дээр. Республикадан дашкаар хоорайларже сөөрткени дээш үндүрүгден ойталап болур бис бе?

Харыы: Ийе, болур силер.

КЫЗЫГААР ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУНУ БИЛИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Сөөлгү үеде Россия биле Моол аразында кызыгаарның Тыва Республиканың девискээринде көзээде кызыгаар үрээр чоруктар көвүдээнин солун, сөткүүлдерге бижип, кожа-хөлбээ чурттап чоруур моолдар-даа, тывалар-даа согыш човап, билип турар. Бо чугула айтырыгны чогумчалыг шинтпирлээри-биле Моолдуң болгаш Тыванын удуртукчулары, кызыгаажылары ужуражып, чугаалажып турарын чон билир.

Чоокта чаа Моолдуң кызыгаар шериниң штаб начальниги генерал-майор Сухийн Гуржав болгаш Россияның Федералдыг кызыгаар албанының Забайкальде девискээр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, штаб начальниги генерал-майор Валерий Путов баштаан Россияның база Моолдуң кызыгаажылар бөлүү Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы-биле ужуражып, ийи чурттуң аразында кызыгаар үрээр чорук-биле демиселди күштелдирер талазы-биле хемчеглерни дугуржуп чугаалашкан.

Чон ортузунга кызыгаар дугайында хоойлуну тайылбырлап таныштырар болгаш боттуг дузаны чедирер талазы-биле Дээди Хуралдың Даргазы баштаан бөлүк депутаттар 1999 чылда Меңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем кожууннарга барып, кызыгаар чоогунда суурларның чурттакчылары-биле элээн каш ужуражылгаларны эрттирген. Оон-биле чергелештир Дээди Хуралдың удуртулгазы Кызылдың кызыгаар отрядының удуртукчулары-биле ужуражып, кызыгаарга болгулаан таварылгаларны сайгарып, чогуур хемчеглерни алырынга киржип турар.

Кызыгаар хоойлузун суртаалдап, тайылбырлаар талазы-биле ажылды Моолда, ылаңгыя кызыгаар чоогунуң чурттакчы чонунуң ортузунда, калбаа-биле чорудуп турарын моол кызыгаажылар айтып турган.

Тываның талазындан кызыгаар чоогунда чурттап чоруур кижилериң кызыгаар дугайында хоойлу-дүрүмну сагывазы, чамдык таварылгаларда харын-даа ол хоойлу-дүрүмнерни шуут билбези илереп турар. Ынчангаш тыва парламент кызыгаар дугайында хоойлуну чон ортузунга суртаалдап өөредирин чугула деп көрүп, "Россия Федерациязының кызыгаарының дугайында" Хоойлудан дараазында чүүлдерни парлаарын солун редакциязындан дилээн.

"РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КЫЗЫГААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА" ХООЙЛУДАН ҮШТА БИЖИЛГЕ

14 чүүл. (3-кү абзац)— Күрүне кызыгаарын дашты кы күрүненің девискээринден эртип келген дашты кы хамаатыларны болгаш Россия Федерациязының девискээринге чурттаар азы түр када турар эргези чок, кымның-даа хамаатызы болбайн турар улусту, оларның хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгединиң азы административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң демдектери бар болур болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген харыысалгага онааштырар.

Кажан бо чүүлдүң үшкү кезээнде (үстүнде кезек ол — тайылбыр) айыткан күрүне кызыгаарының үрекчилериниге хамаарыштыр кеземче херектери оттурар азы административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында херектер талазыбиле айтырыг көдүрер үндезин чок болур болгаш олар Россия Федерациязының Конституциязы-биле дүүштүр политиктиг хоргадал алыр эргени ажыглавайн турар таварылгада Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар албанының органнары болгаш шериглери ооң девискээринден Күрүне кызыгаарын үреп кирген күрүненің эрге-чагыргаларынга оларны дамчыдып бээр. Бир эвес кызыгаар үрекчилерин даштыкы күрүненің эрге-чагыргаларынга дамчыдып бээри ол күрүне-биле Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар албанының органнарының болгаш шериглериниң тодарадып айтып берген черлеринге Россия Федерациязының кызыгаарындан Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар албанының органнары болгаш шериглери оларны үндүр хөөглээр. Россия Федерациязының кызыгаарындан даштыкы хамаатыларны база хамааты болбайн турар кижилерни Күрүне кызыгаарын таварыштыр эрттирилге пунктуларындан үндүр хөөглээриниң дугайында, бир эвес хамаарышкан күрүне биле Россия Федерациязының керээзи-биле ол көрдүнмээн болза, оларны девискээринче (азы дамчыштыр) үндүр хөөглеп турары күрүненің эрге-чагыргаларынга дыңнадыр. Оларны административтиг чурум езугаар үндүр хөөглээр дугайынга хамаарыштыр шинтпир хүлээп алдынган, Күрүне кызыгаарының үрекчилерин шакла ындыг чурум-биле Россия Федерациязының кызыгаарындан үндүр хөөглээр.

21 чүүл. Кызыгаар хемнериниң, хөлдериниң болгаш өске-даа суг хөөлбектериниң Россия талазында сугларынга, иштики далайлар сугларынга база девискээрлеринге далайга аңнаар, балыктаар, шинчилел, байлак дилээр болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы кылыры

1. Кызыгаар хемнериниң, хөлдериниң болгаш өске-даа суг хөөлбектериниң Россия талазында сугларынга, иштики далайлар сугларынга база Россия Федерациязының девискээринде далайларга аңнаар, балыктаар, шинчилел, байлак дилээр болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр чорудар.

3. Бо чүүлдүң 1-ги пунктузунда айыткан ажыл-чорудулганы Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар албанының органнарының болгаш шериглериниң дыңнадышкыны (чөпшээрели) чокка, а ол ышкаш оларның дыңнадышкыны-биле (оларның чөпшээрели-биле)-даа, ынчалза-даа ындыг дыңнадышкынның (чөпшээрелдің) негелделерин үреп, ажыл-чорудулганы боттандырып турар кижилерни Россия Федерациязының хоойлужудулгазыбиле доктааткан харыысалгага онаар.

30 чүүл. Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар албанының органнарының болгаш шериглериниң бүрүн эргелери

4. Күрүне кызыгаарының езу-чурумун, кызыгаар кавызының езу-чурумун азы Күрүне кызыгаарын таварыштыр эрттирилге пунктуларынга езу-чурумну үрээн кижилерни администрация шугуму-биле протокол тургузары-биле үш шак чедир хуусаада, а эргежок чугула таварылгаларда, ол кижиниң албодун тодарадыры-биле база хоойлу-дүрүм үрээн байдалын ылавылаары-биле ол кижини тудуп алган үезинден бээр чээрби дөрт шак дургузунда ол дугайында прокурорга бижимел-биле дыңнаткаш — үш хонук чедир азы оларның ал-боттарын шынзыдып турар документилери чок болза, хоойлудүрүм үрекчилерин прокурорнуң чөпшээрели-биле — он хонук чедир хуусаада тудуп хоругдаар; тудуп хоругдаттырганнарның кызыгаар албанының органнарының болгаш шериглериниң дыңнадышкыны (чөпшээрели) чокка, а ол ышкаш оларның дыңнадышкыны-биле (оларның чөпшээрели-биле)-даа, ынчалза-даа ындыг дыңнадышкынның (чөпшээрелдің) негелделерин үреп, ажыл-чорудулганы боттандырып турар кижилерни Россия Федерациязының хоойлужудулгазыбиле доктааткан харыысалгага онаар.

30 чүүл. Россия Федерациязының Федералдыг кызыгаар албанының органнарының болгаш шериглериниң бүрүн эргелери

4. Күрүне кызыгаарының езу-чурумун, кызыгаар кавызының езу-чурумун азы Күрүне кызыгаарын таварыштыр эрттирилге пунктуларынга езу-чурумну үрээн кижилерни администрация шугуму-биле протокол тургузары-биле үш шак чедир хуусаада, а эргежок чугула таварылгаларда, ол кижиниң албодун тодарадыры-биле база хоойлу-дүрүм үрээн байдалын ылавылаары-биле ол кижини тудуп алган үезинден бээр чээрби дөрт шак дургузунда ол дугайында прокурорга бижимел-биле дыңнаткаш — үш хонук чедир азы оларның ал-боттарын шынзыдып турар документилери чок болза, хоойлудүрүм үрекчилерин прокурорнуң чөпшээрели-биле — он хонук чедир хуусаада тудуп хоругдаар; тудуп хоругдаттырганнарның боттарын хынап көөр, а ол ышкаш эргежок чугула таварылгада, оларның ап чорааны эт-севин, оларның өнчүзүн азы эдилеп турары өске-даа эт-херекселдерни, документилерни хавырар. Администрация шугумубиле туттурган кижини хууда хынап көргениниң, аңаа үжээниниң болгаш ооң ап чорааны эт-севин хавырганының таварылга бүрүзүнүң дугайында протокол тургузар;

Х КЕЗЭЭ

Күрүне кызыгаарынга хоойлу-дүрүм хажытканы дээш харыысалга

43 чүүл. Күрүне кызыгаарынга хоойлу-дүрүм хажытканы дээш харыысалга

Күрүне кызыгаарының езу-чурумунун, кызыгаар кавызының езу-чурумунуң база Күрүне кызыгаарын таварты эрттирилге пунктуларынга езу-чурумнуң дүрүмнерин үрээнинге буруулуг кижилер федералдыг хоойлулар-биле көрдүнген кеземче харыысалгазынга, чок болза федералдыг хоойлулар-биле азы Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлулары-биле көрдүнген харыысалгага онаажыр.

Күрүне кызыгаарынга хоойлу-дүрүм үрээни дээш административтиг харыысалга дугайында 1984 чылдың июнь 20-де үнген РСФСР-ниң Кодекизиниң (административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында) 183-183.1 чүүлдеринде айыткан.

МАТЕРИАЛДЫ ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ БЕЛЕТКЕЭН.

Редакцияга чагаа

"ЧИШТИГ ЭЪТ"

Эрткен 1998-99 чылдарның кыжынында хар кылын чаггаш, хадааныныңтүңнелинде, хар хөртүктелип, кыры дошталгаш, малдың черден оът казып чиири бергедеп, даваннары тастаан. Кыш орту четпейн чорда-ла, аалдарның мал-маганы чудап, чыдыннап, күш-шыдалы баксырай берген. Ынчан чамдык кижилер чыдыннап эгелээн малдарын өлүргеш, эъдин колбаса кылыр черлерге чиик өртектерге берип турган чүве. Бир чамдык кижилер чыдыпкан инектерин бар шаа-биле азырап, мал кылып алыр дээш дыка-ла кызыткан, ындыг-даа болза, эки түңнелге четпейн барган. Черле мал-маган азырап турган аалдарның коданынга кижи бааргa, өлген малдарның сеги овааланы берген чыдар, кээргенчиг-ле боор чүве.

Кызыл хоорайны долгандыр, Сукпак, Каа-Хем суурларның чурттакчылары өлген малдарының сегин колдуу бок төгер черлерже үндүр сөөртүп, чамдыктары ырады сөөртпейн-даа, оруктар кыдыгларынга ара октагылапкан турган. Хоорайның чединмес амыдыралдыг кижилери өлген малдың хол-будун мөчү-мөчүзү-биле кежинден-даа адырбайн, балды-биле хоора шаап ап турган. Арткан оорга-мойнун, хендирбе сөөктерин черлик ыттар, кускунсаасканнар дойлап кыштаанар. Чамдык чугаалардан алырга, өлген мал эъдин тывынгыр-сагынгыр кижилер эът машинаынга тырткаш, янзы-бүрү холуксаалар-биле болбаазыраткаш, сайгарып ап турган таварылгалар бар.

Кудумчуларда биеэги ышкаш маңнап чоруур улуг, семис ыттар шуут төнген. Ол хамаанчок кижилериниң багда турган ызырар ыттары безин чидип эгелээн. Сөөлгү үеде ыт эъдинге негелде база улгадып бар чыдар хевирлиг. "Улуг аалда" херек эрттирип чыдар улуг-бичии кижилеривис ыт эъдин чагып турар апарган. Чүге дээрге ол черде өкпе аарының нептерээни-биле ыт эъдин эм орнунга ажыглап турар. Бир эвес ыттар халдавырлыг аарыг чок, кадык чүве болза, ында багай чүве чокла ыйнаан. Оон кадык, кадык эвезин кижи билир арга чок.

Чоокта чаа фермада чурттап турар бир таныырым кижи келгеш, "Сиген кажаазында хонуп турар ыттардан бир семис ыттан дузактап каап көрем" — деп бо-ла. "Мен бодум ынчап ыдавас мен, харын бодуң келгеш, ол черлик ыттарны узуткап көрем"— деп деткип кадым. Ол чугаа соонда, кажаавыска ыттар-даа чыылбастаан, истер-даа читкен чүве бо.

Виктор ДАНДАР,
Кызыл хоорай.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ 55 ЧЫЛЫНГА

ГВАРДЕЙЖИ МЭЭҢ АЧАМ

(Төнчүзү. Эгези № 42-43 "Шында")

Фронт соонда тыва төлээлер Москвага келгеннер. Оларны Совет чазакта Сталинниң соонда ийи дугаар кижи — Даштыкы херектер комиссары В. М. Молотов хүлээп алгаш, Кремльге шайлалга тургускан. Орта Тока дарга база-ла ачамны тургузупкан.

Ачам, чүү боор, мынча деп-тир:

— Маадырлыг Кызыл Шеригге малымның 75 хуузун белек кылдыр халас берген мен.

Вячеслав Михайлович улам сонуургаан:

— Чеден беш хуу дээрге, чогум чеже хире мал чүвел?

Ачам тургаш:

— Беш чүс ажыг баш мал — деп-тир. — Хой, өшкү, инек, чылгы, теве...

Молотов ынчан ханы сеткилинден бадыткаптыр:

— Ол дээрге, мээң бүгү назынымда безин чип төтпес өзүм-дир.

Ол сөстерни Бүрбү очулдуруп бээрге, тывалар аажок каттырышкан дээр болгай.

Чазак бажында кижи болгаш, Молотов черле ханы бодалдыг турган-дыр, оон ачамдан мынча деп айтырган-дыр:

— Малыңарның чеден беш хуузун Кызыл Шеригге берипкеш, боттарыңар үүнү чиир силер ынчаш?

Ачам тура-даа дүшпээн дээр болгай:

— Ийи-үш чыл болгаш, катап тургустуна бөөр чүве ийин.

Вячеслав Михайлович ылап-ла билген боор, оон ынай чүве ыыттаваан. Оон-биле чугаа доозулган.

1942 чылдың май байырлалының бүдүүзүнде хамык чон Шагаан-Арыгның немец амбразураны магаболу-биле дуй чыдыпкан Совет Эвилелиниң маадыры Александр Матросов аттыг клувунга чыглып келген. Фронт чораан тыва төлээлер ээп келген деп мындыг, оларның аразында мээң ачам база бар болгай.

Клубка сургуул эш-өөрүмбиле чеде бергеш, президнумда олурган ачамны баштай танываан мен: шериг хептиг, пистолет азынган сарыг баг курлуг, эгиннеринде погоннарлыг, аскыр негейиң кайда боор чүве ийик. Шериг хеп-даа, пистолет-даа канчаар, ол погоннар деп чүвеге черле окта таарышпадым. Чүге дээрге кызыл шериглер погоннуг деп чүвени Тывага байтыгай, бүгү ССРЭ-ге безин улус көрбээн болгай. Киноларда актар-ла ындыг болур чораан, а бо барып-барып арат кижи погон кадап алырга, ону улус дайзын дей бербес чүве бе деп бодап ордум.

Даргалар сөс бээрге, ачам фронтуга, Москвага үүнү көргенин дөгере чугаалады. Ылаңгыя демир-орукка чанып олурувуста, бисти улус туттурган ыпынын генералдардыр дижип турдулар дээрге, клубта чон диңмиттиг адыш часкап турдулар.

Хурал соонда ачам мээң бажымдан чыттап кааш, чиде берген. Маадырлыг Кызыл Шеригниң дайынчы херектерин чонга чугаалап бээр дээш, сумулар кезип чорупкан болган.

Ол өөредилге чылы меңээ дыка-ла үр ышкаш сагындырды. Чүге дээрге дүрген чангаш, ачамның фронтудан эккелген белектерин көрүксеп турган мен. Ылаңгыя пистоледин болбайн канчаар. Арай деп май айда чанып келиримге, ачам пистоледин Иштики яамыга дужаап берипкеш, ооң орнунга немец карабин боо ап алган болган. Хомудаарымны канчаар! Ачамдан айтырарымга, дүште чок, кодан дорзуун чоор мен дээр чораан. Ынчалза-даа ачамның эккелген трофей фонарьларын, немец бижээн эдилеп шаг болган мен. Өөвүске шнапс дээр немец арагалар шилдери база чыткылаар чүве. Тыва арага дег эвес, ыяшсыг чүвелер-ле чорду деп, авам чугаалап олурар болган.

Ачамның фронт-биле харылзаазы оон-биле үстүп калбаан. С.Щипачевтүң соонда Тывага база бир фронтучу чогаалчы Вадим Кожевников чораан. Ол Тожуну безин барып көрген. В. Кожевников ынчан "Огонек" журналынга "Тузаламчы" деп тыва долгай аттыг очерк үндүрген. Ында ачамның дугайын кончуг делгереңгей бижээн. Сөөлүнде Москвага чогаалчылар хуралынга ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң секретары, "Знамя" журналдың кол редактору Вадим Михайлович-биле ужурашкан мен. Мен силерниң чогаалыңарның маадырының оглу-дур мен, силер ышкаш база чогаалчы мен дээримге, ол мени куспактааш, Тываны ам база көрүксеп турарын чугаалады. Ынчалза-даа В. М. Кожевников үр болбаанда, кызыл-дустай берген.

База дайын үезинде фронтучу лейтенант А. М. Мнацаканян ТАР-ның нам, чазаанга чагаа бижээн болган. Ону парлалгага үндүрген. Ол командир ачамның дугайын мынча деп бижээн.

1944 чылдың октябрьда Тыва Арат Республика Совет Эвилелинге каттышкан. Хайныышкынныгдаа, солун-даа үе турган. Ынчан-на ТАР үезинде-ле ачам-биле Мөңгүн-Тайганың алдарлыг малчыны С.Өрнүгү Ленин орден-биле тыва араттардан хамыкты мурнай шаңнаткан турганнар. Ол үенин-биле алырга, ең улуг хавыяа.

1946-47 чылдарда Тывага коллективизация эгелээн. Ол-ла дораан авам-ачам боттарынга үүгле 2 саар инек арттырып алгаш, бүгү малын колхозка сүрүп берипкенвер. Ачам Барыкка тургустунган Жданов аттыг колхозтуң ең баштайгы даргазы болган.

Ынчан 1948 чыл турган боор, ачамның даргалаан колхозунга фронтучу шүлүкчү Семен Гудзенко аалдап чорду, кончуг аныяк ер чораан, бажын тазартыр үүлүдүп алган, арай аскап кылаштаар. Ынчан чогаал дугайында бодал бажымга безин кирбейн турган. Шаа барып ооң "Тайгада ортулук", "Саянда орук" деп шүлүктерин, "Амыхууда демдеглелдер" деп шүлүглелин очулдура бээр мен деп черле билбээн мен. С. Гудзенко "Тувинская правда" солунга ачамның дугайында "Колхозта байырлал" деп очеркти бижээн.

Бежен чылдарда Кызылдың педагогика институдунуң башкызы Б. П. Бажутин "Тывага колхоз шимчээшкини" деп диссертация ажылы бижээш, төөгү эртемнериниң кандидады деп атты камгалап алды. Ында база ачамның дугайын тодаргай бижээн. Чамдык үүлдерни Борис Павлович менден база айтырып ап турган үүве.

Ол-даа эвээш-тир. Мээң ачам Тываның төөгүзүнде кирген кижи. Ооң ады ийи томнуг "Тыва төөгүзүнде", "Тыва төөгүзүнүң дугайында чугааларда" база бар.

Мээң гвардейжи ачамның намдарының ең дээди чадазы болза, 1945 чылдың июнь 24-те Москваның Кызыл шөлге болган төөгүлүг Тиилелге парады деп санап чоруур мен. Ында кандыг-даа чазыг чок.

1945 чылдың апрель 29-та Тыва автономнуг обласка ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтеринче ең-не баштай соңгулдалар болган: Эвилелдиң Соединче 1 депутат, Националдар Соединче 5 депутат, РСФСР-ниң Дээди Соединче 1 депутат. Ынчан Тывадан соңгуттурган ең баштайгы депутаттарның аттары бо-дур: Эвилелдиң болгаш РСФСР-ниң Дээди Соединче — С. К. Тока, Националдар Соединче — С. К. Кочетов, партия обкомунуң ийиги секретары В. А. Куварин, М. С. Кудажы, Л. Б. Чадамба, А. М. Чымба. Чамдык парлаан үүлдерде-даа, өөредилге номнарында-даа бо кижилерни будап, өске аттар сурап, ылаңгыя Кочетовту киирбейн турары хажыдыышкын-дыр. Төөгү дээрге математика ышкаш, база чазыг чок эртем болгай.

1945 чылдың июньда ССРЭ-ниң Дээди Соединиң дайын соонда ең баштайгы сессиязын чыылдырган. Оон июнь 24-те Москванын Кызыл шөлге Тиилелге парады болган. Ооң дугайын С. Тока "Араттың сөзү" деп тоожузунга, Л. Чадамба очерктеринге бижигилээн.

Июнь 24-түн эртени Москвага кончуг бүргет хүн болган деп, ачам сактып чугаалаар кижи. Чаъс чагбас болза, дээр аязы бээр болза деп, улус болганының чалбарыы ындыг турган. Эртенгинин 10 шакта Кремльдин шагы хапкан. Спасский хаалгазындан Совет Эвилелиниң Маршалы Г.К.Жуков парадты хүлээп алыры-биле ак аттыг хап үүнүпкен. Аная уткуй парадтың командылакчызы Совет Эвилелиниң Маршалы К.К.Рокоссовский шаап келген. Шак ынчан дээр безин аязып, артында каанчай берген деп, ачам сактып чугаалап чораан.

Ачам чечен болгаш, даңгаар-ла кожааттап чугаалаар кижи үүве. Өөвүске чык долу улус олурда, Сталинни көргеш, ырлаксап, Жуковту көргеш, ужуксап турган мен деп ачамның чугаалааның амдаа утпаан мен. Ынчан ийи маршалдың мунган аттарын көргеш, Тываның фронтуга берген 50 000 дайынчы аттарын сактып турдум деп, ачам чугаалаар кижи. Ам Тывада ынча аттар кайда боор?

Бо-дур, Ада-чурттуң Улуг дайынының доозулганына тураскаатган Тиилелге парадынга Мавзолей чанынга турган 4 борбак тыва кижи: С.К.Тока, А.М.Чымба, Л.Б.Чадамба, М.С.Кудажы. Бо дээрге төөгү-дүр!

Тиилелгенин чоокшулап олурар 55 чыл оюбиле капсырлаштыр үүгле ачамны эвес, өске-даа чаңгыс чер-чурттуларымны сактып олур мен. Бистиң Ийи-Талдан элээн каш кижи фронтуже эки турабиле чоруткан: эгезинде адааным Хомду дайынының киржикчизи Кызыл-оолдуң оглу Кыргыс Норбу-оол, Монгуш Кыдат-оол (бо угунда Барыын-Хемчиктиң Шекпээр чурттуг) оглу Кечил-оол, Ховалыг Балчый-оол база оон ыңай тыва эки тура эскадронунуң командири Түлүш Кечил-оол (ооң дугайын чогаалчы Степан Сарыг-оол "Барык, Сенек чурттап чоруур Балдан оглу Кечил-оол" деп бижээн). Ховалыг Балчый-оол биле Монгуш Кечил-оол фронтудан ээп келбедилер. Мээң честем улуг лейтенант Монгуш Сат (Барыын-Хемчиктиң Аянгаты чурттуг) база Ровно дээш тулчуушкунга бажын салган.

Силер, чогаалчы кижи, Ада-чурттуң Улуг дайынынга хамаарыштыр бодунар үүнү кылган силер деп, номчукчулар айтырар чадавас боор. Борта купкуруг эвес мен дээрзин чугаалаксаан ийик мен. Дайынга киришпээним шын, ынчан бичии турган мен. Ынчалза-даа маадырлыг Кызыл Шеригге дузалаар херекке эвээш-биче үлүүмүү киирген мен. Араттарның фронтуга дузалаан мал-маганын Кызылче хөй катап сүрүшкен мен. Амдыгаа дээр кайгап, магадап чоруур чүвем мындыг: ол чылдарда Тываның барын кожууннарындан сүрген хөй малы Ийи-Тал сумузун таварып эртер турган. Оларны колдуу-ла элээди оолдар сүрер, Кызылдан Абаканче — улуг кижилер. Бистер Саңгыл-оол, Болат-оол, Шулуу, Дыртый-оол, Дакпа, Сүгежик суглар Ийи-Тал сумузунуң малын барын кожууннарныбиле кадып алыр турган бис. Ынча ээрем дег малды Кызылда Тываның төп белек комиссиязынга хүлээдип бээр бис. Ында кандыг-бир шыңгыы чизебүрүткел турган эвес, ынчалза-даа чаңгыс-даа мал читпээн, оор албаан, өскүс анай безин өлбээн болур, элдеп чүве-ле болгай. Ол хире берге, кадыгдошкун дайын үезинде безин тыва чон ындыг ак сеткилдиг, шынчы турган-дыр. Ам ынча малды сантүү чокка кижилерге хүлээдип берген дижик, чүү болурун билбес-тир мен. Дүгү, чини-биле катай хаара бүдүнге "чик каакаа" болур ыйнаан.

"Уйгу чок Улуг-Хем" деп романымның сөөлгү, алдын томунда тыва эки турачыларның Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкенин архив документилерин барымдаалап бижээн мен. Оон ыңай эки турачы Т. Таржаа дугайында "Кызыл аадаңның чажыды" деп тоожуну, тыва эки турачыларның чаңгыс полкчузу И. Кузнецовтуң "Саяндан Ровно чедир" деп номун тыва дылга, Бүрзекейниң взводунуң дугайында "Он бир" деп шиннин болгаш өскедаа хөй очерктерни, шүлүктерни үндүргүлээн мен. Мооң ужурунда Ровно, Дубно хоорайларга, Деражно суурга чедип чордум. Черле ынчаш тыва улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржилгезинин дугайында тема ам-даа төнмээн. Тывалар үүгле фашистиг Германияга удур эвес, милитаристиг Японияга удур дайынга база киришкен болгай. Ооң тодаргай херечизи болза, эки турачы Түлүш Балчат (Кусолик) ол. Түлүш Балчымаевич Японияның Квантун шерини чылча шаварынга киришкен.

Бо очерктиң эгезинде бодумнуң ызыгуурумну беш чадага чедир билир мен дээн болгай мен. Чамдык кижилер оон-даа хөйну билирин солуннардан номчаан мен. Ол эки-дир. Ам ол бодалымны бичии уламчылап көрейн.

Мээң ызыгуурумну адаандан өрү чыскаарга мындыг: Кудажы, Суваң, Чазарадыр, Тогдук, От-Баштыг. Ачам куда үезинде төрүттүнген кижи-дир. Сөөлгү үш атты шолалар деп бодаар мен. Тывалар черле ындыг чаагай чаңчылдыг турганнар, улуг кижилерниң адын чык кылдыр адавас, хүндүлеп шолалаар. Ачамны чону, ажы-төлү Хочугур деп адаар турган. Чазарадыр дээрге, ооң "бо шаг бодаразын, чаа шаг чазаразын" деп чугаазындан үнген дээр чораан, Тогдук деп кырган өгбелиг болгаш, куш аймаанче боо анынмас улус бис. От-Баштыг дээрге, мээң ол бурунгум сарыг баштыг кижи турган боор ол.

Кырган-ачам Хомду дайынының киржикчизидир, ачам Ада-чурттуң Улуг дайынының гвардейжизи-дир, бодум күшажыл фронтузунуң хоочуну мен.

Ачам 80 харлыында, авам 96 харлыында мөчүдүлер. Авам дээрге мээң чоок таныырым, дайын үезинде танк иштинге өртенип чораан фронтучу шүлүкчү Сергей Орловтуң бижээни ышкаш, "шаңналдаа чок, мактал-даа чок, шаа-ла ындыг солдат кижи". Авам "Тиилелгенин 50 чылы" деп медальдыг, "СЭКП-ге 50 чыл" деп хөрек демдектиг чораан. Ол-ла. Ынчалза-даа ачам фронтулап, Москвалап, Кызылдап, делегаттап, депутаттап чоруп турда, аалдың бүгү аар үүргезин авам үүктеп чораан. Хөөкүй авамны!

Чыл бүрүде Тиилелге байырлалы чоокшулап орда, ачамның орден-хавыяаларын уруг-дарыымга, өөреникчилерге, сургуулдарга, салгакчыларга көргүзүп, ооң эрткен оруун сактыр чаңчылдыг мен. Кым-даа, үүү-даа уттундурбас ужурлуг.

Мээң ындыг чаңчылымга чамдык кижилер шыжыгып, мээң-даа ада-нем фронтуга дузалап чораан деп чугаалап турганын билир мен. Шын харын, кажан Ада-чуртче айыл дыргелип келирге, чаңгыс аъдын безин Кызыл Шеригге дүжүп бергеш, эзерин үүктеп алгаш, чанып турган тыва араттар кайы көвей. Оларга алдар болгаш мактал!

Ынчалза-даа дайынга безин дайызына кым кижи хөй хора чедирген, кым кижи эвээш хора чедирген, кым кижи хөй шаңналдарлыг, кым кижи эвээш шаңналдарлыг болур. Күшажылга база ындыг. Мээң ачам идепкейлиг кижилерниң бирээзи турган боор. Моон-биле кады чажырбас мен, ачамдан артык хавыяалыг кижилер база көвей. Үстүнде бижээн үүүлдериим үүгле ачамның үлүүнге таварышкан. Ол оон эвээшти азы оон хөйну кылып шыдавас турган. Бургандан чаяаганы ындыг болган.

Бо уттундурбас хүннерде, кажан төөгүлүг Тиилелгенин 55 ою чоокшулап орда, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинин ажылчын аъды, адан тевези — эрге-дужаал чок гвардейжизи ачамның адын хүндүткел-биле сагынмас аргам чок. Ада-иезинге чоргаарланмас кижини кандыг төл дээр боор, мен база мындыг ызыгуурумнуң аталдарын сыкпас дээш кызып чоруур мен.

Кызыл-Эшек КУДАЖЫ.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ХҮРЕШ "БУРГАНЫ"

Эссе-тоожу

(Уланчызы. Эгези № 36, 39-43 "Шында".

Кым кижиниң сагышсеткили кандыг болдур, чон карааңга тода көскү: бир кижи ышкып-ыйнып хүрежип-ле чыдар, а өскезин хүлүмзүрүй аарак ужуп-ла бээр. Ужуп бээри — дүжүп бергени эвес, хүндүлээни ол. А көрүкчүлерге мөге хүрежи — солун оюн-на болгай, а олары ушчуп туруп бээрге, аная таарзынмайн, алгы-кышкы үндүрүп, ажыг дустуг сөстер октап-ла эгелээрлер. Ынчап баарга, мөгелер база кажарлаптарлар — бүдүү сымыранышкаш, кончуг солун хүреш көргүзерлер, а түңнели билдингир — ужуп бээр дээн мөге черле черде чыдар. Ажыг кышты өттүр хүреш манаан чону ыскарбазы-биле дөмейле хүндү езузун сагааны ол.

Хүреш дээрге-ле — Семис-оол карактарга көстүп кээр, ол мөгениң содагланганда, мага-бодун көөрге мындыг. Ооң узуну метр чеденден эртпес, хөрээниң калбаа-даа, дөңмектери-даа дуңмазы Ондар Кошкар-оолга четпес, холунуң, будунуң күжүн херечилээн мөң эттер эскертинмес, хайгааараачал карактар харын ооң хөрээниң шагжагарын, билектеринде аът сирлери дег кырлагар сирлер барын көрүп каар. Мөгениң мага-бодунда, иштинде-даа борбак чаг-даа тывылбас болгаш кызыл-хүрең шырайында түрлүг думдукчуг сөөккүр эр-ле. Дензи-биле алыр болза, сезен килди чайлыг базар турган.

Шүглүп алган алышкылар эпти-ле тыва аъттарының кырында дыртыйты олуруп алган Советская бажында честевис сугга катап чортуп кээрлер, а бистер адааргал долган карактарывыс-биле оларны үдей көргеш, бирээвис Семис-оол бооп, өскевис Кошкар-оол бооп көктүг шыкка хүрежип кириптер бис.

СТАЛИННИҢ ЧАГЫЫН САГЫЗАЙН

Мөге Семис-оолдуң шүглүп турар ол чылдарында кончуг мөгелер турар боорда, адан-теве дег, кончуг күштүг орус эрлер база турган. Оларның ең шыраа Барыын-Хемчик чурттуг Владимир Крипан. Ол боду кончуг чазык-чаагай, тываларның "аът-орус" дижири — кедергей улуг-шырак чолаачы эр. Ынчангы чиик машинаның хөрээн ийи холубиле алгаш, өрү көдүрүптер күштүг кижи-дир. Ону ынчангаш тыва хүрешке мөге Дүктүг-Ары, аная ажылдап турган Ооржак Дапыл өөредиш каанар. Ол холунуң күжүн ажыглаарындан аңгыда, буттаар, дегээлээр — анаа тыва мөгелер-ле. Барыын-Хемчикке бо-ла шүглүр.

Бир чайын Кызылга хүрешке мөге Семис-оол мөге Крипан-биле нелээ артып калганнар. Элезиннинг шөл ортузунда орус, тыва ийи мөгени кыдыындан көөрге, чедишкен буга биле молдургажык хыйыртажып турган дег сагындырган. Ынчангаш тываларның ыды читкен, ылым-чылым барганнар. Орус мөге Крипан шүглүп үнер болза, олар куду көрнүрүнден өске арга тыппаза хөңнү. Ооң ужурундан Тока дарга карааның шилин уштуп, кедип: "Бодан, Семис-оол! Бодан!" деп олудундан өлдээрти угаадыглыг алгырып орган. Мөге салыкчызы артист Өлзей-оол Сүт-Хөл мөгезинге ээгип алгаш, бир-ле сүме каткандаа, ооң кырынга немей Сталин Сарыг-оолдун: "Орус кижиниң холу кадыг боор чүве, ынаар кирбеңер! Буттарын ажыглаңар!" дээн сөстери ам-на медерелге кирип келген. Кыскаш дег күштүг холдарын сунуп алган келген Крипанга Семис-оол содаандан-даа, эъдиндендаа туттурбайн, хенертен адаанче кире халааш, онаан буттааш, көдүрүп келгеш, эктиниң кырынга салып алгаш, дескинип-дескинип, аартыр октаарындан эпчоксунгаш, дөңмээ безин багай кижиниң хөрээ дег Крипанны бут кырынга салып каан Хүреш көрген тывалар ам-на улуг тыныр, өөрүшкүлүг алгы-кышкылыг үнерге, ол-ла дораан орус көрүкчүлер база алгыржып үнгеннер "Октаваан! Октаваан! Бут кырынга тура дүштү ышкажыл!" Чаа-ла девнир деп чыткан Семис-оол-даа, каткызы үнүп келген хүреш удуртукчулары-даа чазын билип кааннар — шынап-ла, бут кырында арткан кижини канчап октаткан дээр боор. Катап хүрежип эгелээннер. Семис-оолдуң шырайы ширин апарган келген соонда, Сталин Сарыг-оол акызының чагын даа сагывайн, холду өрү сунар Крипанның ийи эгин бажындан алган дораан бөөлдээрге, оозунуң чагы дег чоон буттары черден адырылгаш, дөө эстеп бар чыткан. Черге мет кылдыр барып ушкан улуг-чаагай Крипанны Семис-оол базып алгаш, үр-ле чыткан. Ам орус көрүкчүлерден ыыттаардаа кижи чок, мөге салыкчызы артист Өлзей-оол: "Болган, болган, Сарыглар!" деп долгандыр девидеп, халып турган.

Дараазында бир чылын "Советтиг Тываның 5 чылы" стадионга хүрешке, үшкү салыгда мөге Семис-оол биле мөге Крипан ам база таваржып келгеннер. Орус мөге каңдайы аажок девигилээрге, чон ону көргеш, "чир-шон" дүжүп турган. Бо удаада онаанын хүрежин өөренип билип алган Крипан кончуг оваарымчалыг хүрежип эгелээш, туткан соонда салбас холдары-биле Семис-оолду буттааш, бажын ажыр көдүрүп келген. "Аа!" дээн чаңгыс үннүг чүс-чүс көрүкчүлерниң алгызында чүгле хомудал аяны сиңген: Семис-оол октаткан! Тфук хайт! Ам канчап бот-боттарывыс арнывысче көрнүр бис!

Ол өйде Крипан эге баштай Семис-оолга боду буттадып алганын сактып келгеш, арны чыраш дээн, ийи бутту бөле туткаш, бурунгаар ужуп эгелээн. Семис-оол ужуп бар чыда, солагай холу-биле Крипанның дулгу дег мойнунуң дөзүн орта хаккаш, оң буду-биле демгизиниң ындыкы будунуң дөңмекче хагар орта, ол үзүлбес шөйбек апарган, буттары өрү адыраш дээн соонда, ок кадалып, арны довуракче хөмдүне берген, Семис-оолдуң адаанга барып ушкан. Хамык улус чүрээн тудуп, чугаазы үнүп кээп, октаткан мөге туруп кээрге, бир "чир-шон" дүшкеннер — Крипанны кымдаа танываан, чүгле карактары кылаңнаар довуракта бүткен арынныг кижи турган.

Мөге Крипан Семис-оолга күш четпезе-даа, үүүдаа болза, ооң акызы 60 кил хире деңзилиг мөге Дадарыкпайны 1960 чылда 128 мөгеде, сес мөге артканда, октап алган.

Бо болуушкуннар соонда, хөй чылдар эрткенде, Ак-Довурак авто-бүдүрүлгезинге чолаачылап турган Владимир Крипан Аянгатыже автобус мунуп бар чорда, хүреш дугайында чугаа үнүп кээрге:"... ынчан Сарыглар Семис-оол чок турган болза, Тыва иштинге кымга-даа октатпас турган кижи мен. Амгы бо үеде дег, тренировкалаар турган болза, мөге Семис-оол бодунуң деңзизинге делегейде-даа чок дээн мөге боор турган" дээн дээр.

А 1956 чылда ССРЭ-ниң спорт комитеди тыва хүрешти ең баштай өөренип, сонуургаары-биле ийи мөгени — Семис-оол биле Доруг-оолду Москваже чалап алганнар. Олар ССРЭ-ниң улустарының чайгы Спартакиадазының культурлуг программазынга киржир болганда, Тыва автономнуг областан сыгытчылар Максим Дакпай, Сат Манчакай база барган. Тыва мөгелер аная содак-шудаан кеткеш, девип тургаш, янзыбүрү аргаларлыг хүрежиндаа көргүскеннер. Оон шой көдүртүрге, Семис-оолдуң күштүү хамыкты кайгаткан. Оларны чурукка, кинога-даа тырттырган соонда, "Огонек" журналдың даштыкы арнынга тыва мөге Семис-оолдуң чуруу үнүп келген, чуртту-даа, делегейни-даа эргээн. Спартакиаданың ажыдыышкынының бетинде, Москваның Кызыл шөлдеп байыр шинчилиг мун-муң аныяктар эртип турда, талыгырда даглыг орааныныңың ең күштүглери — тыва мөгелер ийи холдарында шойлар көдүрүп алган хүлүмзүрүп бар чорааннар.

ҮЗУН-КАДАЙ

Бора-Тайга сумузунуң араттары Ак унунга тараа тарыыр болгаш дүжүдүнүң үндүрүүн Шөлдээ-Тей чоогунда шаңга дужаап турганнар. Аъттыг, шарылыг араттар барбаларда тараазын дүжүрүп, даңза солчуп мендилежип, ол күскү дүжүттүң элбээн магадап, орусчуду кеттинген хүлээп алыкчы эрже чылып бар чорааннар. Тараа дужааган чээрби шаа хире эр улус аразында чаңгыс-ла куу шыва тоннуг, ында турган шыырак эрлер-биле эннежип боор хире мага боттуг, чоон чаштыг, кызыл чаактыг хөрээжен кижи барбаларын деңзи чанынче чоокшуладып бар чораан. Ол өйде кула аъттыг достак чаактыг кара эр чортуп келгеш, деңзи чанында хөрээжен кижиниң ээлчээ келгенин көрүп кааш, шилегер мойнун долгай аарак, чырыынын бир кыдыы-биле чараазын черже сыккырыпкаш, тараалыг барбаларын деңзи кырынче сала берген.

— О, езу чок деп чүвеңерни але, дом! — дээш, чоон чаштыг хөрээжен кижи ээккеш, деңзиде барбаларны сегирип ап чыдырда, ээлчег бажындан кирген эр алгырыпкаш, барбаларын кужактай чыдыпкан. Ол аразында чаагының кызылы чиде хона берген, чуга эриннери ызыртына берген хөрээжен кижи аваангыры-биле олура дүшкеш, туразы улуг эрни барбалары-биле кады бөле кужактааш, кошкан барбаларны мал ооргазынче, эрниң бодун эзер кырынче үндүр каггаш, кула малдың саарынче часкаар орта, ооз хокпалай аарак ыңай болган. А аксын аазадыпкан хүлээп алыкчы-даа, хөй эрлер-даа карааңга бүзүревейн, балдырлары ырбаш қынган, бир үе болганда, хей каткызын сы базып үндүрерин кызытканнар.

Ынчангы сарыг күсте эр улустуң сузун базыпкан аныяк хөрээжен кара чажындан тура ажылчын, кежээ болгаш кандыг-даа эр улус ажылын бо-ла боду кылыр турган. Өөнүң ээзи бичии, ырбыска боорга, ол боду барбада тарааны хол башка көдүргеш, шары ооргазынче салыптарга, демгизи ам кээп баг-манчак тудуп алган долгандыр девидеп маңнап тургулаар. Сүт-Хөлче үнүп, бадып көжерде, Шивээ деп корзагар кызыл хаяларлыг кадыр чер бар. Бир катап аная көшкен аалдың ааржы, саржаг чүдүрген ала шарызы чыдыптарга, эр улус чүүгүн дүжүрер деп баарга, демги мөге хөрээжен тура: "Аа богда, чүү мөгелер дээр силерни аарай!" деп мөге дуңмаларын чемелээш, ала шарыны чүүгү-биле кады арт адаанче сөөртүп бадып келген. А демгилери угбазының чыткан шарыны бөле кужактааш, өскээр кааптарын билир болгаш куду көрнүп, чүгле думчуктарын чүш кылганнар.

(Уланчылыг).

ПАТРИОТЧУ ЕЗУ-БИЛЕ

ПАТРИОТЧУ КӨДҮРЛҮҮШКҮН дээрге ниитилелге болгаш кижилерниң ажыл-чорудулгазынга дораан шиитпирлеп аптары берге, кончуг нарын айтыыг. Ону дидими-биле ажып эртери, өскелерге үлегер-чижээн көргүзери, салдынган сорулгазын ыяап-ла эчизинге чедирери быжыг тура-соруктуг болгаш бедик мөзү-шынарның негелдези-дир. Херек апарган таварылгада бодуңуң амы-тынын-даа харамнанмас, маадырлыг чорукче үүткүдүптер. Ындыг кижилерни патриот деп адаар.

Бо сөстүң утказын чамдык кижилер билбейн барып болур. Анаа хамааты дайын үезинде Чапаев, Щорс, Сергей Лазо дээш, өскелер-даа хамааржып болур. А делегейниң ийиги дайынының үезинде А. Матросовту, О.Кошевойну, Краснодонның аныяк гвардиязын чүмүбиле чижекке ап болур. Ол ышкаш бистиң чаңгыс чер-чурттуг эки турачыларывысты, ооң иштинде Чүргүй-оолду, Бухтуевти, Кечил-оолду адап болур.

Патриотизм дайын-даа, тайбың ажыл-ишке-даа херек. Тайбың ажыл-иштиң патриотчуларының чижээнге ССРЭ-ге турган стахановчу шимчээшкинни ап болур. Олар хоозураан улус ажыл-агыйын катап эде тургузарынга онза маадырлыг чоруун көргүскен, ол бүгү чуртка үлегер-чижек болган.

Бистиң Тываның сайзыралынга улуг үлүүн киирип, бөдүүн кара ажылдан удуртур ажылга чедир депшип, хөй чонну баштап удуртуп чораан чамдык кижилерни адап көргүзери артык эвес боор. Оларга Константин Дилгижекти, Дандар Салчакты, Саая Идам-Сүрүңү, Достай Монгушту дээш, өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынга Доржулдай Монгуш, Доктугу Монгуш, Санаа Ооржак, Кудурукпай Хертек дээш, хөй-хөй кижилер онза талантылыг чорааннар. Бо хүннерде хүндүлүг дыштанылгада олуруп турар Бичен-оол Сарыглар, Александр Шаалы, Василий Дамдын-оол олар колхоз, совхозтарны үр үеде билдилиг удуртуп келгеннер. Ындыларны уттуп болбас ужурлуг бис.

Чурт рынок экономиказынче шилчээни-биле ниити удуртулганың аргадуржулгазы бир янзы болуп, ажыл чокталыр чорук көвүдээн. Моон мурнунда ажылдап турган бүдүүрүлгелер хөй кезии дүшкен, көдээ ажыл-агый саңдараанын билир бис. Мээң бодалым-биле алырга, бо берге байдалдан уштунарда, дайын сөөлүндеги 1946-50 чылдарның дуржулгазын ажыглап, чурт бодунуң курлавырын ажыглаар болза эки.

Херек кырында чон ортузунда дириг кижилер-биле харылзажып ажылдап турар органнар кожуун, суму чагыргалары болур. Оларның даргаларын Президент, Дээди Хурал сүмележип тургаш, ажылдадыр болза эки деп саналдыг мен.

Очур-оол ООРЖАК,
Күш-ажылдың хоочуну.

Хүн айтырыы: МАЛ ООРУ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ

ХАНЫЗЫ-БИЛЕ САЙГАРГАШ...

Улуг-Хем кожуунуң чагыргазы "Мал оорлаашкынынга удур ап чорудуп турар хемчеглер дугайында" айтырыгны коллегия хуралынга чугаалашкан. Бо айтырыг моон мурнунда кожуун чагыргазының кичээнгейинге доктаамал турза-даа, оорлаашкынче көрүштү кожуунуң удуртулгазы, оон даргазы В. К. Пюрюна, иштики хөрөктер килдизиниң начальниги М.Н.Монгуш бир язы көрүп, коллегия хуралынга Улуг-Хем кожуунуң кожалары Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чеди-Хөл, Таңды, Кызыл, Бии-Хем кожууннарының, сумуларының чагырга даргаларын, ында иштики хөрөктөр килдистеринің бо айтырыга сонуургалдыг хөй санныг ажылдакчыларын чалап алгаш, мал оорлаашкынының талазы-биле кылып чорудуп турар ажылдарының болгаш моон соңгаар сорулгалар дугайында шыңгыы чугааны кылган.

Таңдыдан өске кожууннарның бирги удуртукчулары төлээлерин баштап алгаш кээп, Тывага амгы үениң эң чугула айтырыгларының бирээзи болур бо хүн айтырыгны идепкейлиг чугаалажыр арганы тургусканнар.

— Бөгүн үндүрүг чыылдазының талазы-биле чугула чугаалажып көөр айтырыг турза-даа, бо кожа чыдар кожууннарның борта чугаалажыр айтырының эргежок чугулазыбиле бис бо чугаада киржип келдивис — деп, республикада хоочун кожуун чагырыкчыларының бирээзи Н.Ч.Ооржак Кызыл кожууннуң төлээлериниң мурнундан бо хуралды үнелеп, чугулалап демдеглээн.

Хуралга ажыл-ижин чоокта чаа удуртуп, баштап эгелээн Улуг-Хемниң ИХК начальниги, капитан Мерген Николаевич Монгуш көдүрүп турар айтырыг талазы-биле кыска-даа тодаргай чижектерлиг, сүме хемчеглериг дыннадыгны кылганы-биле арга-сүме солуушкуннары эгелээн.

Улуг-Хемниң шагдаа ажылдакчылары оорларбиле сүржүп, истелге ажылы кылып чорудуп тура, Чеди-Хөл, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарга чеде бээрге, ында шагдаа ажылдакчылары, эшөөрү дузалажып, чорук кылып чораан ажылдакчыларга-даа, боттарынга-даа ажыктыг истелге ажылын демнежилгезиниң чугулазын үе негеп турар.

Хүрал киржикчилери алдынып турар бар эки чижектер-биле тан[illegible]ар база аргалыг болга[illegible]ар. Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Тал суурунда участок шагдаазы улуг лейтенант эрткен чылын эки ажылы дээш ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлүг бижиниле шаңнаткан Аркадий Натпит-оол сумуларның участок шагдааларын шилип тургузарының чугулазын көдүрүп, ол ажылдакчы чаңгыс черге үр болган тудум байдалды, чоны билири эжиживирин, Арыскан суурга эки шагдаа ажылдакчызының суму даргазы-биле таарышпайын барганы ышкаш таварылганы болдурбазын, участок ажылдакчыларын хөрөктөр аайы-биле харылзажы бээр кожууннарже чедер командировкаларга өөредилге, дуржулга солчулгазын алыр арганы тургузарын, оорлаашкынның эң эптиг үезин болур күскү үеде бо ажылга киржилгелиг шагдаа ажылдакчыларын шөлээже үнер чоруктарны болдурбазының баш удур хемчээн алырының чугулаазын, оор хөрээнге буруудаттырганнарның хол үжүүнге туруп алгаш, суд манаар чоруунуң онза айыылдын, ону аргалыг болза болдурбазын хөй чылдарда көрүп келген ажыл-хөрээ-биле хурал киржикчилерин ол сонуургаткан.

Эйлиг-Хем сумузунуң чаа соңгуткан суму чагыргазы Владимир Дамдын сумуга оорлаашкынга удур ажылды суурда бүгү эр улустуң тускай чыыш хуралы-биле эгелээн. Суурда оорлаашкынга удур ажыл чорудар кижилер эр улус болгай. Оларга суму чагыргазы "Канчалзывысса экил?" деп, дорт айтырыгны салгаш, мындыг түннелге келген: Участок шагдаазының удуртулга, хыналдазы-биле эр чурткылып күш четтигипкенин, а Сүт-Хөлге мындыг кады ажылдажылга болбайын барганын чижекке алгаш, кожууннар аразының демнежилгезиниң дугайында чугааны улам хөрлээлеткен.

Хуралга дыннадыглар кылган ИХЯ-ның оорларга удур ажыл чорудар килдистиң начальнигиниң оралакчызы капитан М. О. Даржаптың, ИХЯ-ның килдис удуртукчузу полковник С.М.Адыгбайның соонда хөй санныг айтыыглар салдынып, аңаа чогуур харылар алдынып, хөй айтыыглар кылза чугула сүмелер-биле, кылып болур бодалдар солчуушкуну-биле үдедип турганы хуралдың ажылын улам, делгеренгейжиткен.

Санал бергеннерни эңне дүвүреткен чүве—республикада эзт садыы-сайгарар чоруктуң шыңгыы хыналда чогу. Эзт садар-сайгарарының эге документилерин тургузарындан эгелээш, Кызыл хоорайда, Шивилиг, Ак хыналда постуларын дамчып ажып турар эттиң шимчээшкинин хынап, хайгаарап көөр ажылдарының чурумунуң чедир тургустунмааны-биле мал оорунга хөделир эптиг аргалар бисте барын барык саналберген кижи бүрүзү чугаалаан. Бо талазы-биле шагдаа органнары, үндүрүг инспекциялары, чагырга черлери, санэпидхайгаарал ажылдакчыларының такчыларның дүненин-не дежурныйлаашкынын тургускан: Дос-Терек, Демир-Суг малчын коданнарда бүзүрелдиг даамал кижилерни тургускан. Дүнекі үеде суурга чырык доктаамал турарының хемчээн ап, оорлар истээринге ажыглаар бензин фондузун өг-бүле бүрүзүнүң чыгган акшазы-биле курлавырлаан, бүдүн суур оорлар эвес болгай, "каралыг" кижилерниң санын тодараткан, суур иштинге хыналда-рейд кылир дарга-бошка, эмчи, башкы, депутат, тускай шынзылгалыг аңныр черлериниң ажылдакчыларындан тургустунган тускай бөлүктү боду баштап турарын таныштырган. Дежурныйлар суурга келген машиналыг, аттыг улустуң доктаамал даңзылаашкынын, машиналарның дугаарын бижип тургузар чорук истелге үезинде улуг дузаны көргүзүп турар. Малды эр чурттакчы оорлаан дижик, эттиг өгнүң хөрөөжен ээзи хайындырар болгай. Ынчангаш суму чагыргазы ам суурнуң хөрөөжен чонунуң чыыжын бо айтырыг-биле тускай чыыр деп планнап турар.

Ак-Талдың участок шагдаазының, Эйлиг-Хемниң суму даргазының аргадуржулгазын чонга нептерединиң бүгү ажыктыг талазын хурал киржикчилери деткээн.

Чаа-Хөлдүң ИХК даргазы подполковник В.О. Куулар кожуун бүрүзүнге оорлаашкынга удур ажыглаар тускай фонд тургусса, ол чүгле экономиктиг камнаашкын болурун, Улуг-Хемниң улус судунуң даргазы О. Л.-С. Салчак кем-хөрөктөрниң шиитгелин чер-черлерге үнүшкүнүг суд барып эрттирериниң чугулазын, Чеди-Хөл кожуун чагырга даргазы Н.Д.Балчий-оол чер-черлерде "кайгалдар" одагларын тып, оон хыналдазын тургузарын, Шагаан-Арыгда ЭЧК-4-тен шөлээлиг хоругдатканны оорлаашкынның кидин үезин күзүн салып үндүргени ышкаш, оор хөрөөн хөрөкке албас чорукту чок кылырын, Улуг-Хемде араттар даргазы Б.О.Бокаштай, Сүт-Хөлдүң чагырыкчызы И. С. Монгуш ИХК даргаларын 4-5 чыл болгаш өске кожууннарга ажылдадыр чоруктар түннелдиг боор дээрзин черчерлерге оорлаашкынга удур "бүзүрел телефонун ажыглаарын" нептерединин санал бергеннер демдеглээннер.

Бии-Хем кожуунуң чагырга даргазы В.Б-К.Хөвеңмей "эзт саарылгазында шыңгыы хыналда чок", "эзт өртээ республика бюджединче кирбейн турар", "эзт чижек чорукка деткимче бооп турар" дээн ышкаш чугааларга мындыг дорт харыыны берген:

— Бир эвес кожууннарга күрүне чээлизи-биле көдээ ажыл-агый продуктуларын хүлээп ап сайгарар белеткел конторалары ажыдыптар чүве болза, чүгле ынчан күрүнеге мал эъдиниң хайгааралы тургустунар.

Бо дарганың саналын хуралга олурушкан көдээ ажыл-агый эргелелдериниң удуртукчулары база деткээннер.

— Кызыл кожуунну дескиндир орук хайгыылының постуларын тургузуп турар чүвевис база-ла бо чугаалажып турар айтырыывыс талазы-биле алдынып турар хемчеглер-дир. Ындыг болганда, Элегес-Аксы, Шагаан-Арыг, Чадаана, Бай-Хаак, Хову-Аксы, Туран, Хандагайты орук хайгыылының постуларынга күштүг телефон харылзаазын тургузары чугула деп, Н.Ч.Ооржак саналдаан, сүмелээн.

Өвүр кожуунуң чагырга даргазы А.С.Куулар философчу баштактаныышкын кылза-даа, өдүрээн часпады: "В.И.Ленин "Кандыг-бир аңгы чуртка социализмни тургузуп болур дээн болгай, а бистер оорлаашкынга удур демисел талазы-биле кандыг-бир аңгы кожуунну тургузуп шыдавас ийик бис, шупту бо хуралдап, шиитпирлеп турарывыс езугаар демниг хөделилиннер".

Шак ындыг бодалды Чаа-Хөл кожуун даргазының хүлээлгезин күүседип турар З.А.Монгуш, Өвүрүң ИХК даргазы Э. Д. Эртине деткип, чоок харылзажып, кожа чыдар кожууннарны ындыг чугула айтырыг шиитпирлээр кылдыр чыып эккелген Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы В. К. Пюрюнага өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Хуралга санал берип, айтырыглар көдүргеннерниң саны хөй болганы безин айтырыгның чугулазын бадыткап турар. Шагдаа ажылдакчыларын аът-биле хандырары, ыраккы малчын коданнарда чүгле кырганнар артканы, мал-маганга ымдемдекти доктаамал чурумчудуп кылырын, кожууннар аразынга чоруттуна бээр истелге хөрөктөриниң түннелдиг болурун чедип аары, ам хүндүлүг дыштанылгада турар пенсионер шагдаа ажылдакчыларын бо хөрөктөрже эвилелдээр ажылды чорудары, орук хайгыылдарының ажылын улам шыңгыырадыры... дээн ышкаш айтырыг бүрүзүнүң үнелиин, чугулазын хурал киржикчилери демдеглеп, тускай шиитпирни хүлээп ап, ол шиитпирни республиканың чогуур черлериниче чедирерин дугурушканнар.

Хуралдың талазы-биле кылдынган ажылдарның түннелин хурал киржикчилери Шагаан-Арыгга күзүн чыглып кээп үндүрер болганнар.

Кара-оол КАТПИЙ-ООЛ,
чогаалчы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ачавыс **Доспия-оол Донгакович САНЧЫ** апрель 25-те 55 харлаар. Күш-ажылчы базымын ол көдээ ажыл-агыйга тудугжулап эгелээш, чолаачылап, гараж эргелекчилеп, С.Сарыг-оол аттыг музей эргелекчилеп ажылдааш, бо хүннерде малчыннап чоруур.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чогаадыкчы ажылын уламчылаарын күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Бежен бешти артай базып турар өөде
Бергелерге торулбазын күзээр-дир бис.
Аас-кежик, кадыкшылды, ынакшылды
Ам-даа узун назылаарың күзедивис.

Уруттары: Сандо, Сонно, Айдыс, Чинига.

Суд залындан

АЖЫРЫМЧЫ ЧОРУКТУҢ ХАЙЫ

2000 чылдың февраль 11-де судья Ю. Т. Стал-оолдуң даргалааны-биле Тыва Республиканың Дээди судунуң көземче хөрөктөри сайгарар суд коллегиязы болуп эрткен.

Аңаа 1999 чылдың март 8-тиң дүнезинде мал оорлаар сорулга-биле россиямоол кызыгаарын үреп киргеш, моол аалга дерзин үүлгедиг кылган үш тыва оолдуң хөрөөн сайгарган. Бо хөрөктиң истелгезиниң чедишкиннинг доостурунга улуг салдарлыг болган буруудадыр барымдааларны — халдаашкын болган черге ужу сынык кымчыны болгаш аткан боо холазын — РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албаныныың ажылдакчыларының тып алганы хөлчок ажыктыг болган.

1999 чылдың март 8-тиң дүнезинде Тес-Хем кожуунуң девискээринде Буур-Бажы деп черде Сергей Үүргетиниң аалындан оон оглу Сылдыс-оол Үүргети назы четпес Альберт Эрендей-биле баш удур дугуржуп алгаш, төрел дунмазы база назы четпес Айыраш Алдын-Херелди эдерткеш, мал оорлаар сорулга-биле россия-моол кызыгаарын үреп эртип келгеннер.

Аалдан үнериниң мурнунда Сылдыс-оол адазының хоойлу езугаар чөпшээрелдиг шыгжап турганы "ТОЗ-801" деп модельдиг № 885754 боозун болгаш оон каш октарын назы четпес Альберт Эрендейге чөпшээрел чокка дамчыдып берген. Сылдыс-оол боду чолдак ланчыы чүктеп алган.

Кызыгаарның каайлы хыналдазын оюп, Ак-Эрик сумузунуң девискээринде турган № 208 кызыгаар демдээниң чоогундан кызыгаарны үжелээ үреп эртип келгеннер. Моол Республиканың девискээринче 1 километр ханылап киргеш, Дуудэй Лхамааның болгаш Галдан Дулмааның аалынга бүдүү чортуп келгеннер.

Аалдың кажаазында 22 баш чылгы барын көргеш, оларны оорлаарын ораладшкан. Ол аразында өгнүң ээзи дааш-шимээн дыңнааш, үнүп келген. Дуудэй Лхамаа кажаа чоогунда аттыг кижиниң турарын эскерип каан. Кандыг хөрөктиг чоруурун айтырарга, харыы кылдыр ол караңгыда кижи тыва дылга чугааланган. Аът кырында кижи эзирик болгаш боолуг болган. Лхамаа ол кижиниң аъдының тынындан база боозундан туттунупкан. Оон шимээн үнзе-ле, тевелер аразында база ийи кижи оларны тургузу сывырып турган. Тудуп алганы тыва кижи Лхамаадан адырлып алыр дээш, оон бажындыва кымчызы-биле соп, эттеп эгелээн. Лхамааның кадайы Галдан Дулмаа ол бүгүнү көрүп каан. Удурдедир алгыржып турар тываларның чугаазындан "боола" деп сөстү ол тода дыңнаан. Моол-тыва кызыгаар чоогунга үргүлчү чурттап келген болгаш, ол чамдык тыва сөстерни билир. Дулмаа ашаанга дузалажыры-биле черге чыткан ыышты алгаш, кымчылыг кижиниң аъдын ийи катап каккан. Тевелер сывыртап турган кижилериниң бирээзи ол үеде боозундан адыпкан. Караңгыда боонуң оду кызаш-ла дээн... Дулмааның мага-бодунуң солагай талазы өрттенген ышкаш, ажыш дээн соонда, ол бичии када медерелин ышкыныпкан. Миннип кээрге, ашаан мырыңай ийи кижи аъттар кырындан кымчылап эттеп турган. Лхамаа ынчан тудуп алган турган аъдының тынын салыптарга, үш аъттыг кижи кызыгаарже углай дезипкеннер.

Моол хамаатыларның аалындан үнген истер дорт-ла Үүргети, Эрендейлериниң кыштаглары турар черже углаанын барымдаалааш, РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албаныныың Тыва Республикада Эргелелиниң ажылдакчылары херек үүлгедикчилерин тудуп, оперативтиг истелгени чоруткан.

Ук истелгениң үезинде Сылдыс-оол Үүргетиниң 1997 чылда Тес-Хем кожуунуң улус судунуң шиитгели-биле 2 чыл шенелдеге шииттирип, номинация чок 5 миллион рубльге торгадып турганы илерээн.

Судтуң түннелинде Сылдыс-оол Үүргети чеди чылга, Альберт Эрендей алды чылга хосталгазын казыдып, нити чурумнуң эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга эрттирер кылдыр, а назы четпес Айыраш Алдын-Херел дөрт чыл шенелдеге шииттирген.

Россиниң АЧФА-ның ТР-де Эргелелиниң хорылзаа болуу.

КЫЗЫЛ-ШАЙ

ДЫТ ЧӨВҮРЭЭЗИНДЕН ШАЙ

Шайны солуптар, ол дег хөй кофеиниг үнүш бойдуста чок. Ынчалза-даа кижилер шай өртээ аар, тывылбас шагда үнүштерни суксун кылдыр калбаабиле ажыглап чораан. Тыва тоолдарда "Чөнүк иези чөвүрээ шайын чылдып алган" дээн ышкаш сөстер хаая эвес таваржыр.

Тывалар шай хайындырар чөвүрээни чаагай, чоон дыттың хөлеге талазындан ыыштың чулуун балыглавайн картааш, куу картын кызыдыр чонуп кааптар. Ам ону дүрбүүшбиле хоюдур тырткылааш, улугларын согаашка эки чуура шаптар. Шайны хайындырары: чаа аңдарлып эгелээн 3 литр сугга 1 улуг омааш чөвүрээни опайтыр каггаш, бичии отка саарбышаан, 8-9 минута чымыладыптар. Оон соонда суттээш, шай аңдарылгыже саарып, хайындырыптар. Чөвүрээ шай кызылдыр өңнүг, чуксуг, хоюг амданныг болур. Ынчангаш ону кызыл-шай дээр. Чөвүрээ шай чөдүлге, ижинге эки дижир. Ында барымдаа бар: дыттың чугун арыг спиртке хандылап турнуктургаш, Сибирьниң чону амга дээр чөдүл эмнээр. Моол медицинада дыт чөвүрээзибиле тыныш органнарының болгаш ижиниң аарыгларын эмнээр. Оон ыңай чойган чөвүрээзин черлик-шайларга, шайга немээри нептеренгей турган.

Чугу агаарга, хүнге буурааан кырган дыттың чөвүрээзи-биле тывалар алгы өңнеп чораан. Эки кылган ындыг алгы "хояан" болганда (дубление), өлшыкка белен тоовас, эдилели эки, өңү чараш.

"Тывалардың национал чемни болгаш чем үнүштери" деп номдан (автору Ойдуп БАРТАН).

КИЖИЛЕР ХОРАВЫШААН

"ЭЗИРИК" БАЙЫЫШКЫННЫҢ ЭГЕЗИ

Кончуг чурттаар назы үезинде, күш-шыдалдыг аныяк кижилер бо чырык өртемчейден электен-не чоруп, хайыраан чуртталгазындан хөй черге чарлып, турарын көргеш, кижиниң баары ажып келир... Дам-на эвээш санныг тыва чоннуң кол нургулайында эр хиндиктиг аныяк кижилери кара чер адаанда менге үйгузун удуп чыдарлар, оларның кадайлары дулгуяк болуп, ажы-төлү өскүс артып, чартык-чамдык чурттап чоруурлар. Ол-ла бүгү өлүм-чидиминиң бир кол чылдагааны — аргалаашкын деп түвеин шуптувус кончуг эки билир бис. Ижер-ижерде, тывалар ойхомчээл чокка болгаш эң багай шынарлыг водка ишкеш, оон-на хораннаып өлүп турар.

Рынок экономиказы эгелээрге-ле, тываларның арагага сундулуун эскерип каан оптуг-кажар коммерсантылар "меге" арагаларын чонга саткаш, "эзирик" акшаларга боттарының хууда капиталын тургузуп ап амдажый бергеннер. Тывага безин 80 чылдарның төнчүзүнде, 90 чылдарның эгезинде "эде тургустунуушкун"-биле кады арага бизнезинче биске билдингир кезек кижилер шурай бергеш, чаартыныышкынның хөлзээзини-биле тулган кылдыр байып ап четтигипкеннер болгай. Оларның ол эгелеп каан бизнезин ажы-төлдери, чоок кижилери ам-даа уламчылап, ажык-кончаалыг "ажылын" холдан салбас дээш, оларга удур тутчуптар күш — күрүнеге, оон эрге-чагыргаларына бүгүле аргалар-биле удурланып чорлар.

Боттарының хууда сонуургалдарын камгалап алырда, кол чүве — эрге-чагыргаларның дөзүнге боттары азы боттарының улустарын тургузуп алыры. Ынчангаш оларның депутаттаксаар, даргалаксаар изиг күзелиниң кол чылдагааны мында. Оларга соңгукчуларның сонуургалдары, эрге-ажыктары каяа херек ийик, каас-коя сөстер-биле чагдынып алгаш, алды арга, беш меге-биле эрге-чагыргаже эртип-ле алза, арынүүр-даа, арткан бүгү-даа херек чок, кол-ла сорулга — эрге-чагырга, ол-ла. Аңаа чедип алза-ла, кандыг-даа хоойлуларны боттарының сонуургалдарынга дүүштүр "кылып" ап болур, ол сонуургалдарга дүүшпес хоойлу-дүрүмнерни "эрттирбейн"-даа барып болур.

Мынчап келирге, чажыт "эзирик" капитал-биле күрүненің демисели, демирге деггеш, дедир чаштааны-биле дөмей, аңаа дыынмайн, чадажып турарының кол чылдагааныдаа мында. "Эзирик" акшалардан күрүне карманынче кирбейн барган үндүрүглериниң сан-түүнүн ол бизнесменнерниң мунуп алгаш, халдып турары джип, мерседес болгаш оларның садыг-магазиннериниң хөй сан-түүнүнден даап бодап болур. Өскээр чугаалаарга, ол кижилер амы-хууда бажын ажыр байып-чыргап чурттааш, боттарының-на мөлчүп чорууру чоннуң ортузунга байлар болгаш ядылар деп кайгамчык социал ылгалды тургусканнар.

Арага рыногунга күрүненің совет үеде турганы монополиязын катап эгидип алыр дээн оралдажыышкыннарын көрүп көөрге, сөөлгү ийи чылда үш федералдыг хоойлу, чурттуң Президентизиниң үш Чарлыы, федералдыг Чазактың 6 доктаалы үнген. Ынчалза-даа бо күженишкиннер сорулгазынга чедип чадап турар.

Бистиң республикага 1997 чылда арагадан хораннангаш, 181 кижи чок болган, 1998 чылда — 204, а эрткен чылын — 198. Кандыг коргунчуг саннардыр? Оларның артында бөдүүн кижилериниң ажыгшүжүү, өлүм-чидиминиң карак чаштары.... Ол дээрге өртке болгаш орук-транспорт айыылындан чок болган кижилерни катай алганындан безин көвей. Арага коммерсантылары ам-ам мырыңай магазинде безин "технарь" шынарлыг арага садарындан кортпас апарган. Магазинден садып алгаш, даштындан көөрге, шупту быжыг кылдынган хевирлиг: водканың аксын бөөшкүн-биле так дуглаан, этикетказы-даа, марказы-даа турар черинде бар.

А ол-на кайгамчык чүве — чыл санында ортумаа-биле 200 кижи арагадан хораннаып өлүп турда, чаңгыс-даа кижи буруу чок болуп турар, кым-даа кеземчеге онаашпаан. Водка бизнезин саарылганың эң орулгалыг хевири болуп келген болгаш болуп турардаа. Амгы үеде араганы күрүнеге хамаарышпас черлер книр сөөртүп, саарып турар. Арагага күрүне монополиязы турар шагда Тыва бир чылда 300 муң декалитр арага-водка кылыгларын ижип турган. Ол дээрге бөдүүнү-биле санаарга, республиканың чаш уруг бүрүзүнден эгелээш, кижи бүрүзүнге бир хааржак водка онаажып турган. Бо сандан тептингеш алырга, 1997 чылда албан езунуң сан-чуругайын көөрге, республикаже чүгле 37 муң декалитр арага кылыгларын книр сөөрткен, азы арага бизнезиниң 80 хуузу чажыт, хөлегелиг экономикада эргилип чоруп турар. Республика бюджединче арагадан чүгле 6 хуу орулга кирген. Үүрмектеп садар бараан саарылгазын душ болганы-биле хынап көөрге, садыг делгинрлеринде турар арагаларның 58 хуузу шынар чок, багай болуп турар.

Саарлыкчыларның кажары аайлыг эвес, бир партия арага сөөртүп эккелген болза, хыналдаже 50 хааржак анаа водканы кнргеш, арткан 500 хааржак хынаттанмаан "меге" арагаларны саарылгаже кнриптер турган. Оларга кандыг-даа документилерни, хыналда маркаларын боттарының продукциязынга хандырып алыры анаа-бир оюнчук-биле дөмей.

1997 чылда чамдык регионнарга книр сөөртүлге контролюнуң системазын кнрип эгелээн. Ол дээрге келген водка-арага продукциязын шуптузун катап хынааш, немелде маркалаашкынны кылырыдыр. Шак мындыг бүгү талалыг хыналда водка "хааннарынга" таарышпааны билдингир, чүге дээрге оларның моон чидирген орулгазы миллиард-миллиард акшаларга деңнежип эгелээн. Ынчангаш олар эрге-чагырга-лар рыноктуң хостуун, экономиктиг девискээрниң чаңгыс аайын хажыдып турар деп алгыржып, депутат негелделер, саттынган солуннарга удурланган материалдарны организастап дээш, өске-даа болдунар-ла удурланыышкынны кылып эгелээннер.

Лира САЯ.

НИИТИ ХУРАЛЧЕ

30-40 болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган политиктиг шаажылалдан когарааннарның, оларның чоок кижилериниң база "Буянныглар" (Мемориал) нитилелиниң, оон чөвүлел кежигүннериниң НИИТИ ХУРАЛЫ

2000 чылдың апрель 26-да 14 шакта

Улусчу чогаадылга бажыңынга болурун чарлап тур.

Эгелекчи болук.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң иштики херектер килдизи кожуунуң ИХК-зинде ажылдап турар

Роберт Бегзиевич ХҮРЕН-ООЛДУҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон авазы күш-ажылдың хоочуну, Маадыр не Бора Салчаковнага база чоок төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Кан-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91;
секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР:
Нитилел-политиктиг килдис—3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4470.
Чагыг 42.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.